

Comparar: converses amb Rodolfo Sacco

Rodrigo Míguez Núñez
 Doctor en Dret Civil
 Universitat de Torí

Doctor en Dret i Ciències Socials,
 EHESS-París.
 Investigador en Dret Privat a la
 Universitat de Torí

Professor associat de la International
 University College de Torí.

I. Itàlia i el Dret Comparat

1. La ciència jurídica italiana és cèlebre
 per la seva rica tradició en Dret Com-

parat. Em pregunto si existeix una causa estructural que expliqui l'èxit de la comparació jurídica italiana respecte d'altres experiències europees. Podries explicar els motius que hi ha darrere d'aquest fenomen?

Rodolfo Sacco (R. S)⁽¹⁾: No es pot donar una resposta absoluta a la teva pregunta. En canvi, es pot sostenir una hipòtesi, cosa que em sembla molt plausible.

Una nació pot tenir un Dret completament autosuficient, estructurat en fonts nacionals, explicat i il·lustrat per una doctrina nacional, aplicat per una jurisprudència nacional.

A més, potser aquesta nació està convençuda que el seu Dret és el millor imaginable o l'únic model de qualitat.

Si una nació es considera autosuficient, no té necessitat d'estudiar els models estrangers. Ho podria fer per curiositat, o per amor al saber, però no amb l'objectiu de trobar solucions positives que es poden imitar, ni models científics dels quals es pot aprendre, ni precedents judicials útils.

Si, a més, aquesta nació o cultura està convençuda que l'únic model de valors és el propi, es pot permetre informar-se sobre els models aliens només com un passatemp o per amor al que és exòtic,

FITXA TÈCNICA

Resum: Aquest treball proposa un diàleg sobre el recorregut i les projeccions del Dret comparat a partir de l'experiència italiana. S'exploren diversos aspectes metodològics relatius a la tècnica moderna de la comparació. El text correspon a un seguit de converses mantingudes a Torí durant el mes de desembre del 2010 amb Rodolfo Sacco, qui després d'haver contribuït durant més de seixanta anys a l'establiment de les bases del dret comparat a Itàlia, dona testimoni de la seva inextinguible labor difusora de les alternatives científiques de la comparació en diversos camps de les ciències socials.

Paraules clau: Dret comparat, Itàlia, ciència jurídica, antropologia, lingüística, Amèrica Llatina.

Abstract: This paper is in the form of a dialogue on the subjects of the Italian approach to studies in comparative law: the ground covered hitherto, and prognostications for the future. It explores various aspects of the methodology inherent in modern comparative technique. The text consists of a series of conversations with Rodolfo Sacco, which took place in Turin in December 2010. Professor Sacco has for over sixty years worked to lay the foundations of Italian comparative law, and this dialogue testifies to his unceasing efforts to disseminate scientific alternatives in comparative methodology in a number of different branches of the social sciences.

Keywords: Comparative law, Italy, legal science, anthropology, linguistics, Latin America.

però no ho fa per augmentar la pròpia experiència.

Estaven convençuts que posseïen l'únic model vàlid els doctors del Dret Comú, que consideraven *ius asininum* els costums dels pobles i dels camps.

El Jurista italià coneix dues veritats: observa que el seu coneixement jurídic es forma de components francesos, alemanys i americans i sap, a més, que el Dret italià ha pogut i pot créixer amb les ajudes provinents des de l'exterior

Estaven convençuts que posseïen l'únic model vàlid els juristes formats sobre els supòsits de l'il·luminisme i del racionalisme; un cop redactats els grans codis cap al 1800, ells creien que, tret dels suggeriments provinents de la raó, no hi podia haver un Dret positiu capaç de satisfer l'esperit humà.

Estaven convençuts que tenien accés al coneixement perfecte de la dada jurídica (capaç de transmetre una solució pràctica incontestable) els juristes de l'Escola conceptual i sistemàtica encapçalats per Savigny i Puchta.

Estaven convençuts que recorrien l'única via que podia conduir l'home a la

prosperitat, lluny dels horrors de l'egoisme, de l'explotació o dels antagonismes socials els juristes de l'àrea socialista (1917-1990).

Se sentien convençuts de posseir un sistema construït per un Déu omniscient i omnipotent els musulmans, per als quals el Dret és revelat.

En un altre àmbit, els francesos disposen de lleis franceses, il·lustrades per una doctrina nacional fecunda i creativa, aplicada per una jurisprudència nacional molt atenta i ben preparada.

Els anglesos posseeixen un sistema confeccionat mitjançant diverses estratificacions successives; un sistema sempre sensible a les exigències socials, sempre disposat a tornar a discutir sobre la solució gradualment edificada. Les seves corts tenen molt de mèrit en aquesta ininterrompuda creació. A més, una docta transmissió del saber jurídic es realitza en les universitats i les corts.

Els alemanys saben que, quan el sistema basat en el mètode conceptual es va començar a delinear, els escandinaus, els russos, els balcànics, els italians i, seguint el seu exemple, els espanyols, els portuguesos i els llatinoamericans (en una paraula, tot el món aleshores romanístic, tret de l'àrea francòfona) van abandonar els propis mètodes d'anàlisi jurídica i es van apropiari del mètode germànic i el van imitar.

En aquestes condicions es pot formular la hipòtesi segons la qual França,

Anglaterra i Alemanya no se senten cridades a comparar, perquè aquestes nacions disposen d'un sistema autosuficient i satisfactori.

Cal buscar una explicació especial per al cas d'Espanya. Potser la imitació del model estranger ha anat acompanyada d'una admiració, una mica engegada, del model imitat.

A Itàlia, la imitació de la llei, de la doctrina i, en menor mesura, de la jurisprudència francesa, va ser, durant gran part del segle XIX, completament conscient. També va ser conscient la recepció de la doctrina germànica, sobrevinguda durant el període 1880-1950. Així mateix, va ser conscient, després del 1945, del préstec de models americans en el camp del Dret Constitucional, dels Drets Humans, del procediment penal, etc.

El Jurista italià coneix dues veritats: observa que el seu coneixement jurídic es forma de components francesos, alemanys i americans i sap, a més, que el Dret italià ha pogut i pot créixer amb les ajudes provinents des de l'exterior.

2. Com neix l'estudi del Dret Comparat a Itàlia?

R. S.: Ningú no ha intentat redactar una història raonada, cosa que per cert seria interessant.

Em sembla que s'han alternat, succeït, acompanyat, obres de juxtaposició de normes diverses, extreptes de sistemes diversos, que no són encara obres reals de comparació però que en certa manera ofereixen a la comparació un precedent, una legitimació, una introducció.

En el segle XIX els juristes francesos omplien les llacunes dels codis amb l'anàlisi racionalista i els italians, en canvi, recorrien al Dret Romà que, com a base històrica de tots els sistemes continentals, era considerat un tot unitari juntament amb «els principis generals del Dret». Quan el Jurista reflexionava sobre el Dret, li venia a la ment la norma d'origen francès, en vigor en el seu país, i, juntament amb això, la norma romana. L'escriptor indicava les fonts presents al codi i hi afegia els fragments del Digest. En interpretar, el precedent romà jugava a favor de la solució que ell adoptava. La norma romana i la norma francesa podien

ser paral·leles, o no coincidents: l'interpret es pronunciava en aquest sentit i aquesta confrontació constituïa, de manera embriònica, un judici comparatiu.

La norma fidel al model francès era vista com la filla de la raó, i com a tal perfecta i no comparable a cap altra. Amb tot, s'admetia que els legisladors de cada estat podien competir per expressar la norma de la raó de la manera més fidel, més coherent, o amb menys llacunes i lingüísticament més encertada. Per això semblava legítima la comparació entre «legislacions», entre fenotips legislatius derivats d'un únic genotip.⁽²⁾ Heus ací, doncs, les edicions del Codi Albertí (adoptat al Regne de Sardenya) que portaven, de manera reduïda, la norma agafada dels codis del Regne de les Dues Sicílies, del Gran Ducat de la Toscana, del Ducat de Parma, del Ducat de Mòdena. A França, una cèlebre associació de juristes, oberta també a estrangers, es va fundar amb el nom de Société de Législation Comparée (1869).

Notables autors s'han comparat amb la juxtaposició raonada de les fonts escrites. El gran Gabba i juntament amb aquest, Re, entre altres autors, es van distingir perquè van recopilar ordenadament les dades sobre la condició jurídica de la dona o altres arguments.⁽³⁾ Ens trobem a finals del segle XIX.

En un moment més recent, durant el segle XX, alguns especialistes de Dret Comercial es van començar a preguntar amb quina norma es trobaria el comerciant si travessés la frontera del seu país d'origen. Ja no es tractava d'esbrinar quin legislador havia formulat de manera superior una norma compartida per la resta. Aquest cop es tractava de mostrar les diferències, els grans o petits contrastos. Aquí apareixen Sarfatti⁽⁴⁾, Sraffa⁽⁵⁾, Ascarelli⁽⁶⁾, Rotondi⁽⁷⁾, autors que mesuraven les distàncies entre les diverses solucions jurídiques.

Mentrestant, entre els civilistes, es verificava el desig de conèixer les solucions que diferien de les pròpies. Estic segur que Pacchioni⁽⁸⁾ coneixia bé com a mínim una part de la doctrina anglesa. Venezian dominava el Dret austríac i d'altres països⁽⁹⁾ Curiosament, aquests doctes autors no feien gala del seu saber, que consideraven fruit d'una curiositat, privada d'un real valor formatiu o cognoscitiu.

Tanmateix, en aquell moment ja existien totes les premisses perquè nasqués la comparació —ja madura.

3. Els estudis comparatius a Itàlia neixen i continuen durant gran part del segle XIX amb un marcat caràcter ius privatista. És possible afirmar que la comparació jurídica a Itàlia prefereix una àrea del Dret abans que una altra?

R. S.: El coneixement del Dret estranger tendeix a esgotar-se en una pura juxtaposició de normes alhora que la investigació del Jurista es limita al coneixement de la norma i a la seva explicació. En canvi, requereix delicades confrontacions, meticuloses valoracions de les semblances i les diferències, allà on la investigació del Jurista observi el coneixement dels textos, l'anàlisi de les construccions teòriques que serveixen per qualificar els fets i els nexes i, finalment, la verificació del que passa en el moment de l'aplicació de la norma.

La comparació és ciència quan fabrica aquests acaraments i aquestes anàlisis. Doncs bé, tot això ha succeït amb prioritat en el temps i amb més riquesa de resultats en l'àmbit del Dret Civil. Però després ha passat el mateix en l'àrea del Dret Constitucional, en el camp del Dret Comercial, en l'àmbit processal (tant civil com penal), en el sector del Dret Penal i en l'àrea del Dret Administratiu; avui es comença a desenvolupar vigorosament en l'àrea del Dret Fiscal, del Dret relatiu al culte (és a dir, del Dret Eclesiàstic, de les relacions entre Església i Estat) i del Dret de les comunitats de creients (Dret Canònic).

4. Et proposo una qüestió sobre la qual segur que ja t'han interrogat. Freqüentment s'afirma que els noms de Mauro Cappelletti, Gino Gorla i Rodolfo Sacco constitueixen la base del Dret Comparat italià. En les seves obres sobre el contracte i sobre la responsabilitat civil, Gorla parla al civilista subratllant el valor de la comparació i del coneixement del Dret estranger. Cappelletti, en les seves obres publicades en anglès i francès, parla al món sobre l'ús del mètode comparatiu en matèries relatives al procés civil, jurisprudència i justícia. En canvi, tu t'has esforçat per desenvolupar una terminologia comparativa i introduir l'estudi de

la comparació en les facultats de Dret. Quina és, des de la teva perspectiva, la contribució més gran de cada un en els seus diversos àmbits?

R. S.: Gorla és el primer que analitza críticament les relacions entre la dada normativa i l'aparell conceptual sobre el qual es basen les classificacions i les definicions jurídiques. Després analitza el Dret estranger i això l'ajuda a verificar si, dins del sistema que estudia, la norma codificada o verbalitzada correspon a la definició teòrica de la categoria.⁽¹⁰⁾

Cappelletti⁽¹¹⁾ limita el Jurista italià a observar de prop i sense perjudicis el model estranger i preguntar-se si aquell model podria servir als italians, tal com és o amb les modificacions que es poguessin suggerir.

Jo he sostingut que no existeix una veritable comparació sinó un cop reconstruïts per separat tots els formants⁽¹²⁾ de cada un dels sistemes estudiats: la legitimació de la norma (per exemple, la revelació divina en el Dret islàmic), el text de la llei, els conceptes mitjançant els quals es classifiquen els fets i les relacions jurídiques, les normes, les decisions judicials, les motivacions i després els exemples proposats per la doctrina per explicar la norma.

Quan anem enrere en el temps, ens trobem autors com Amari i Sarfatti. Encara es troben lligats a la legislació comparada (Amari) o a la juxtaposició de normes (Sarfatti).

Francesco Saverio Nisio ha escrit que jo penso passar a la posteritat per la doctrina de la dissociació dels formants, i que m'equivoco, perquè en canvi seré recordat per la meua teoria del Dret mut

5. Si em permetes insistir, quina creus que ha estat la teua aportació més gran al coneixement del Dret Comparat?

R. S.: En la ressenya de la meua obra dedicada a l'antropologia jurídica,⁽¹³⁾ Francesco Saverio Nisio⁽¹⁴⁾ ha escrit que jo passaré a la posteritat per la doctrina de la dissociació dels formants, i que m'equivoco,

perquè en canvi seré recordat per la meua teoria del Dret mut.⁽¹⁵⁾

De la dissociació de formants ja n'he parlat. A França i Bèlgica regeix, des de fa més de dos-cents anys, el Codi de Napoleó. Sobre la base d'aquest codi, els francesos admeten que l'acte d'alienació de l'hereu aparent sigui eficaç respecte del tercer de bona fe i els belgues, en canvi, adopten la solució oposada. La comparació ha de dominar aquestes situacions i s'ha de preguntar quines fonts a més de la llei operen a França i a Bèlgica i així successivament.

Quant al Dret mut, aquest ha precedit històricament el Dret establert per escrit i els actes jurídics conclusos mitjançant declaracions de voluntat. L'home primitiu, de fet, no tenia ús de la paraula i les normes socials que adoptava (potser no tan diferents de les dels primats) eren mudes. Quan l'home va començar a parlar, no va reemplaçar de cop i volta tot el Dret mut amb un nou Dret parlat. Les velles institucions en part van subsistir i l'home no sempre s'ha preocupat de verbalitzar-les o escriure-les. Gràcies al costum, avui sobreviuen moltes normes mudes (pensem en l'ocupació de fongs o baies, on s'adquireix la propietat, encara que el codi civil assigna al titular del sòl la propietat dels fruits; pensem en els contractes i relacions de fet). Aquestes normes tenen així mateix un paper important en l'aplicació del Dret escrit, de les quals, en no poques ocasions, només el comparatista en descobreix l'existència ⁽¹⁶⁾.

A Itàlia, la ciència comparada gaudeix avui d'una bona salut. A hores d'ara, totes les branques del Dret s'estudien de manera comparada, mitjançant anàlisis profundes

La pregunta a què responc és relativa a la meua aportació al coneixement del Dret Comparat.

Doncs bé, jo he contribuït en l'àmbit dels mecanismes de l'educació jurídica. Amb un treball de més de trenta anys (1961-1994) he convençut totes les

facultats de Dret italianes a ensenyar el Dret Comparat (segons una solució ideal, això hauria de passar mitjançant la imposició d'un curs de sistemes jurídics comparats, continuat amb cursos sobre *Common Law*, Dret islàmic, Dret africà, Dret de l'Orient Llunyà i després per branques sobre Dret Privat Comparat, Públic Comparat, Penal Comparat, etc.). Després he convençut la junta de degans que exigeixin que cap estudiant pugui aconseguir el títol de llicenciatura en Dret sense haver seguit un curs de Dret Comparat. He aconseguit que el Consell Universitari Nacional faci seva aquesta petició i ja el 1994 el Ministeri va disposar la norma de la manera que jo desitjava.⁽¹⁷⁾

6. Hi ha hagut altres aportacions originals en els estudis comparatius italians més recents?

R. S.: Els comparatistes italians han abraçat temes d'investigació sobre els quals no s'havia reflexionat gaire, o potser gens, en el passat.

Entre aquests, el tema més freqüent i la literatura més visible és la relativa a la ciència de la traducció jurídica⁽¹⁸⁾ —en què destaquen els noms de Silvia Ferreri⁽¹⁹⁾, Barbara Pozzo⁽²⁰⁾, Elena Ioriatti⁽²¹⁾, Gianmaria Ajani⁽²²⁾, entre altres.

A Itàlia, la trobada entre comparatistes i antropòlegs culturals ha permès el naixement de la investigació en l'àrea de l'antropologia jurídica. S'han mogut en aquest àmbit Francesco Remotti⁽²³⁾, Riccardo Motta⁽²⁴⁾, Alba Negri⁽²⁵⁾, Elisabetta Grande⁽²⁶⁾ i jo mateix⁽²⁷⁾.

Gràcies a l'anàlisi dissociada dels formants, la comparació ha ofert al Jurista la possibilitat de conèixer, amb un judici crític meticulós, el seu propi Dret. I en això algun comparatista (com ara Raffaele Caterina⁽²⁸⁾) analitza sàviament l'itinerari cognoscitiu de l'ésser humà. Naturalment, per fer-ho, cal familiaritzar-se amb les neurociències.

La comparació analitza críticament el valor dels conceptes i per això s'interessa per l'estudi de l'ontologia, especialment aplicada.

7. Quin és l'estat actual de la ciència comparada a Itàlia?

R. S.: A Itàlia, la ciència comparada gaudeix avui d'una bona salut. A hores d'ara, totes les branques del Dret s'estudien de manera comparada, mitjançant anàlisis profundes.

Destacats comparatistes italians dirigeixen investigacions que comporten la participació de científics de tot el món: n'hi ha prou de pensar en el *Common Core of European Private Law*,⁽²⁹⁾ programat i dirigit per Ugo Mattei i Mauro Bussani, del qual ja s'han publicat gairebé dues dotzenes de volums i en el qual treballen més de dos-cents especialistes.

Diverses obres de comparatistes italians han estat o són publicades en anglès (Gino Gorla, Mauro Cappelletti, Ugo Mattei, Mauro Bussani, Elisabetta Grande, Silvia Ferreri, Barbara Pozzo, Antonio Gambaro, Gianmaria Ajani, Michele Graziadei, Guido Alpa, Rodolfo Sacco, entre tants altres), en alemany, en francès (Gambaro, Sacco, Alpa), en portuguès, en rus o en xinès.

II. L'ensenyament i la difusió del Dret Comparat

1. Durant més de trenta anys has lluitat, amb èxit, per introduir cursos de Dret Comparat en els programes de les facultats de Dret italianes. Per què creus que la comparació jurídica és indispensable per a la formació de l'estudiant de Dret?

R. S.: Qui coneix una ciència, estudia els fenòmens que l'afecten sense limitar-se per les fronteres de l'estat. Imagina't un futur veterinari que estudia zoologia i que sap que treballarà a Amèrica: el seu professor li ocultarà l'existència d'elefants, hipopòtams, goril·les o ximpanzés? S'oculta a un futur professor de llengua i literatura castellana que existeix la llengua anglesa, que ha existit Shakespeare? S'amaga a un futur professor d'història el nom i les trifulgues de Napoleó, Bismarck, Hitler o Lenin?

Qui estudia vol conèixer totes les dades, no només les dades nacionals.

I hi ha una raó pràctica encara més rellevant.

El món cada cop està més connectat i les mutacions són sempre més freqüents. Es comercia entre fronteres; un contractant, la indústria del qual s'emplaça als Estats Units, imposa a la contrapart argentina les seves pròpies normes. Altres cops pot passar que el nostre país vulgui imitar un institut present a l'estranger; una nació sobresurt si coneix els models estrangers, si reflexiona sobre el seu valor i si sap apropiari-se de les creacions del veí. A Itàlia, després de l'última guerra, hem imitat diverses normes de tipus processal-penal nord-americanes i des de fa algunes dècades la Unió Europea introdueix en el nostre país normes provinents de l'experiència francesa, alemanya o nord-americana. Si s'està destinat a imitar, val més conèixer i saber. L'home del carrer no sap, però cal que el Jurista sàpiga.

A més, existeix una última i més significativa raó.

Actualment es constata que només la comparació ens permet comprendre el sentit del nostre Dret. Aquesta evidència els contrastos entre els formants del nostre sistema, ens descriu les normes que viuen, mudes o implícites, en el nostre ordenament. La comparació, en definitiva, és el mirall del Dret nacional.

2. Per ser més concrets, quins són els passos que l'acadèmic hauria de realitzar per introduir la comparació jurídica en les facultats de Dret?

R. S.: No és fàcil respondre aquesta pregunta amb una única i breu resposta.

Els professors de Dret intern o nacional —de Dret Civil, per exemple— es poden dedicar al Dret Comparat, aprofundir en temes seleccionats, publicar obres científiques. La comparació té la seva pròpia força, atreu lectors. En el seu temps, tots

els civilistes italians van llegir les obres de Gorla, que tenia l'extraordinària capacitat de fer-nos veure que l'interpret italià podia adoptar la solució estrangera, sobre la base dels nostres textos legislatius. La difusió del saber comparatístic pot preparar el terreny per a una segona fase, la fase de l'ensenyament del Dret Comparat.

Actualment es constata que només la comparació ens permet comprendre el sentit del nostre Dret. La comparació, en definitiva, és el mirall del Dret nacional

El altres casos, pot passar que el professor de Dret intern, després d'haver-se apoderat del saber comparatístic, sol·liciti a la facultat l'autorització per impartir cursos de Dret Comparat. En un primer

moment es tractarà de cursos optatius, incorporats en un nombre limitat de facultats de Dret. Després, si l'experiment ha estat ben conduït, la iniciativa s'expandirà i s'imitarà.⁽³⁰⁾

És a dir, es pot començar donant exemple.

3. I en aquest escenari, creus aleshores que el comparatista ha de difondre la seva ciència com una branca autònoma? I, si és així, quins són els mitjans de què disposa per divulgar-la? Creacions de revistes, instituts?

R. S.: No hi ha una resposta única per a la teva pregunta.

Si es crea una revista de Dret Comparat en un país on el saber comparatístic no s'ha difós de manera generalitzada, aquesta revista no serà llegida pel conreador del Dret intern i per això els articles relatius a matèries de Dret Comparat no tindran visibilitat. Es produirà un «aïllament» del Dret Comparat, en circumstàncies que l'objectiu a què es vol arribar és l'oposat, és a dir, la divulgació de la comparació en la vasta comunitat de juristes.

Un cop superat el perill de l'«aïllament», hi ha bones raons per crear una revista.⁽³¹⁾

La revista manté units els comparatistes. Tots els comparatistes tenen alguna cosa en comú, per raó dels camins recorreguts, dels instruments utilitzats, de les esperances, de les intoleràncies comunes. Si existeix la revista, es reflecteixen, d'alguna manera, les maneres de ser culturals i psicològiques del comparatista. Aquest es reconeix en la seva revista i aquesta funciona com una mena d'associació de comparatistes.

En segon lloc, la revista publica les notícies que interessin només al comparatista. Els informa sobre l'activitat de l'Acadèmia Internacional de Dret Comparat, de l'Associació Internacional de Ciències Jurídiques, de la *Faculté Internationale de Droit Comparé*. La revista ofereix notícies sobre els progressos que deriven —en tot el món— de la difusió de la comparació. Ofereix ressenyes de doctrina i jurisprudència, dona informes sobre les princi-

pals novetats legislatives en els diversos sistemes.

Un discurs similar es pot fer per a la conjectura d'instituts de Dret Comparat³². No han de néixer si corren el perill d'«aïllar» la disciplina. Han de néixer si serveixen per «connectar» les iniciatives dels comparatistes.

Per cert, la revista o l'institut indubtablement han de néixer si es troba un finançament important per dur-los a terme.

Amb el finançament es pot aspirar a reunir les més diverses i transcendents novetats del món: noves tendències científiques, noves lleis, decisions judicials inesperades.

Les dades que es poden recopilar són il·limitades.

Pensem, per exemple, en els països excoloniais, que creen un nou sistema; en els països exsocialistes, obligats a realitzar importants decisions; en l'Orient Llunyà, que progressivament s'occidentalitza; en el renaixement d'antics sistemes submergits a Austràlia, el Canadà, a diversos països de l'Amèrica Llatina.

Pensem també en les institucions noves que fan la seva aparició en el Dret de Família (el reconeixement de les unions de fet o de les unions entre homosexuals), en el Dret de Béns (*new properties*), etc.

Una revista, com la de què parlo, ha de recollir dades pertanyents i minucioses. Requereix una gran organització, la presència de tècnics i traductors distribuïts en diversos països del món. A més, calen dirigents capaços de guiar els experts i de filtrar els materials.

Una tasca d'aquesta importància només la podria assumir un govern o una associació de diverses universitats.

III. Dret Comparat: recorregut i contingut

1. Se sol indicar com a data de naixement de la ciència del Dret Comparat el primer congrés de la Société de Législation Comparée del 1900. Hi ha una raó que expliqui per què la ciència comparatista neix tan tard en la historiografia jurídica?

R. S.: Com ja he observat amb anterioritat, si el Jurista pensa que només el seu propi model jurídic és l'únic just i culturalment vàlid, no tindrà interès a estudiar sistemes que difereixin del seu. Al contrari, si el Jurista pensa que el seu Dret es troba estretament lligat a la manera de pensar de la comunitat a la qual pertany i considera que aquesta comunitat té caràcters únics, insulars, irrepetibles, aleshores el Jurista conclourà que el seu Dret no és comparable amb el de les altres comunitats.

Allà on el Dret es percebi com quelcom sacre, perquè ha estat modelat sobre la base d'una revelació o sobre una justícia que és projecció de la veritat o de valors sobrenaturals; allà on el Dret es percebi com un deutor de les seves normes a una entitat sobrehumana, universal, és a dir, a la raó i a les seves llums, el Jurista menysprearà els sistemes que divergeixin del seu. Aquest va ser el comportament del doctor de l'edat mitjana o del Jurista de l'escola racionalista.

Allà on el Dret es percebi com un producte de la pròpia comunitat i el Jurista estimi que la seva comunitat és infinitament superior —pels coneixements, la saviesa, les virtuts— a les altres, aquest menysprearà els sistemes que divergeixen del seu. Així van actuar els juristes romans o anglesos fins fa dos segles.

La comparació ha nascut quan juristes d'un país han somiat un model jurídic diferent del seu i l'han trobat en un país veí (Montesquieu va descobrir el Dret anglès, que corresponia a les idees racionalistes i liberals que es difonien aleshores a França). La comparació ha pres consciència de si mateixa quan s'ha pensat que el Dret és obra de la comunitat que el practica i que la cultura de cada comunitat té una dignitat semblant a la resta, de manera que el Dret de cada comunitat és igualment legítim al de les altres (escola històrica, que comença amb Savigny).

2. Has indicat que en un primer moment el saber comparatiu es limitava a l'estudi i a la confrontació de les dades legislatives de les diverses nacions, però específicament, quines han estat les primeres temàtiques de la comparació jurídica?

R. S.: Històricament, els primers temes de la comparació han versat sobre els ins-

tituts del Dret Constitucional.⁽³³⁾ Va arribar un moment que a l'Europa continental els ciutadans van començar a trobar mal conjuminades les relacions entre el poder públic i privat i van constatar que a Anglaterra els recursos de la col·lectivitat eren administrats per un parlament, que en aquell país operava una justícia independent i que alguns drets de la persona eren inviolables.

El descobriment de dades interessants com aquesta ha generat curiositat i atracció. Amb tot, els juristes es van limitar a recopilar les dades més evidents, cosa que va derivar en una simple descripció, més que en una anàlisi comparativa dels sistemes.

3. I després, què va passar?

R. S.: Cap a mitjan segle XIX, el pensament alemany havia arribat a una plena consciència sobre la multiplicitat dels ordenaments i sobre la importància de l'anàlisi comparativa. Jhering proclamava que en el futur el mètode de la ciència jurídica seria comparatístic. En una part d'Alemanya (Renània, Baden) s'aplicava el Dret d'origen francès, o inspirat en el model francès, i per això els professors alemanys es van dedicar amb molt d'afany a estudiar-lo (les primeres edicions del cèlebre manual d'Aubry i Rau són una traducció de l'obra de Zachariae von Lingenthal). Windscheid, així mateix, va estudiar a fons el sistema de la invalidesa establert pel Codi de Napoleó. Tot i així, cal assenyalar que no en va sorgir una comparació metodològicament profunda i sistemàtica.

Més tard, a França, va madurar una novetat més important. Édouard Lambert va explicar als francesos el sistema de les fonts angleses, en què no és central la llei.⁽³⁴⁾ Raymond Saleilles va donar a conèixer als francesos la centralitat del concepte en la construcció del Dret, segons el mètode dominant entre els juristes alemanys.⁽³⁵⁾

Durant el segle XX, el treball comparatístic ha seduït una quantitat creixent de juristes; tots els instituts han estat estudiats amb el nou esperit. En un cert moment, han madurat dos fets nous.

Per mèrit de René David i d'altres estudiosos, s'han començat a puntualitzar els caràcters generals, comuns a totes les normes d'un determinat ordenament, res-

ponent preguntes com: el jutge se sent vinculat al que ensenya la doctrina, o la doctrina succeeix com una tasca de la il·lustració de l'obra del jutge? En quina mesura l'interpret està disposat a allunyar-se de la lletra de la llei si hi ha exigències socials transcendents que ho requereixen? De quina manera és educat i després seleccionat un futur jutge?⁽³⁶⁾

Per mèrit de Gorla, de Rudolf Schlesinger, meu i d'altres juristes, s'ha donat inici a una comparació atenta a tots els indicadors: les definicions, l'aportació que l'interpret agrega a la font i, juntament amb això, l'aplicació de la norma, la casuística i les generalitzacions que se'n puguin inferir.

4. Però si anem més enllà de l'influx de la comparació en el Dret positiu, quines han estat les aportacions més grans de la comparació en l'anàlisi del fenomen jurídic?

R. S.: Crec que la comparació ha permès a la ciència del Dret descobrir algunes lents d'augment molt útils per a la investigació.

El Jurista que coneix diversos ordenaments pot descobrir que una norma, expressament enunciativa en un sistema (és a dir, escrita en la llei i ensenyada a la universitat), opera també en un altre sistema on el jutge la posa en acció, tot i que sense formular-la amb claredat.

Encara més, el Jurista que coneix diversos ordenaments jurídics descobreix que a vegades un text de llei present en diversos països és interpretat i aplicat d'una manera molt diferent i això el porta a indagar sobre les tècniques interpretatives que han generat el fenomen o sobre les fonts agregades que han operat, que se superposen al text de la llei.

Aquests dos fenòmens que he esmentat tenen una importància i majestuositat capaces de conferir a l'estudi del Dret conduït amb la utilització de la comparació una riquesa i fertilitat sense precedents.

5. Quins són, segons la teva opinió, els valors que el Dret Comparat ha de promoure i els fenòmens jurídics que ha de combatre?

R. S.: No incumbeix a la comparació delinear l'escala de valors del Jurista. Tampoc no incumbeix a la comparació optar per la monarquia o la república, entre el principi de la voluntat i el de la confiança, entre el mercat i el pla econòmic, entre el matrimoni indissoluble i el divorci, entre la prohibició i la llibertat de crear unions de fet extramatrimonials, etc.

L'escala de valors és traçada pel polítòleg. Naturalment, el comparatista pot ser alhora polítòleg i pot aleshores traçar una escala de valors i actuar com a tal.

Tot i així, mentre ell actui com a comparatista, no escull entre els diversos valors, però sí que ordena tots els materials en el seu poder per poder preparar l'elecció del polítòleg.

Mentrestant, el comparatista dóna a conèixer els models que existeixen en altres ordenaments. Després, indica els inconvenients que han produït les normes vigents a l'estranger i els beneficis que han comportat. Aleshores analitza la compatibilitat entre el model estranger, que alguns voldrien importar, i el conjunt de les pròpies normes, etc.

El Jurista que coneix diversos ordenaments pot descobrir que una norma, expressament enunciativa en un sistema (és a dir, escrita en la llei i ensenyada a la universitat), opera també en un altre sistema on el jutge la posa en acció, tot i que sense formular-la amb claredat

En un altre àmbit, observem que la comparació és altament educativa, perquè ensenya el respecte per la cultura aliena. Dóna a conèixer altres cultures i el coneixement, quan és veritable, reporta sempre respecte. Recíprocament, la comparació és la medicina contra la intolerància, la incomprensió, les idiosincràcies culturals, l'arrogància i la prepotència.

6. Com veus el futur de la comparació jurídica?

R. S.: L'avenir depèn del que l'home sabrà i el que avui ignora. Si l'home sabés ara el que li és destinat de saber d'aquí

Internacional

cent anys, el futur es realitzaria ja en el present.

Una previsió del futur té sentit només a mode d'indicació del que passarà com a efecte del desenvolupament de tendències que es comencen a manifestar (suposant que la tendència no s'inverteixi) o com un inventari de les novetats més recents.

La tendència actual, creixent des de fa un segle, és favorable al desenvolupament de la investigació i de l'ensenyament en l'àrea de la comparació. La pobresa que comporta el coneixement i l'ensenyament unilateral sempre esdevé més clara, evident i notòria.

7. Davant d'aquest feliç pronòstic, quins són els nous reptes als quals s'enfronta la disciplina?

R. S.: La comparació jurídica ha fet néixer la ciència de la traducció jurídica

o traductologia.⁽³⁷⁾ Per saber si *contract* es pot traduir com a *contrat* cal comparar i per fer un discurs comparatístic en francès hem de saber si podem anomenar *contrat* el *contract* anglès o americà. La comparació ha promogut l'aplicació de les ciències cognitives al saber jurídic. Es pretén conèixer-ho tot sobre la base de procediments que permetin a l'home descobrir les dades que constitueixen la seva ciència. El comparatista vol saber fins a quin punt aquests procediments són idèntics per a tots els grups humans, per a totes les cultures, sota tots els cels. En cas de diversitat, la comparació de dades jurídiques elaborades sota sostres diversos seria problemàtica i caldria una estratègia especial.

La comparació, que treballa mitjançant categories, es troba amb l'ontologia aplicada, que sotmetrà els conceptes a examen crític, amb preocupacions teòriques i pragmàtiques.

La comparació es dirigeix a l'home — a tots els homes — i al Dret. I és també home el salvatge que viu al desert de Kalahari a l'Àfrica o a la vora del naixement de l'Orinoco. La comparació genera antropologia jurídica, que estudia, sobre la base de dades reals, les relacions generals que existeixen entre la cultura de l'home i el Dret.

Paral·lelament, la comparació es dirigeix a l'home del passat llunyà i intenta oferir hipòtesis versemblants sobre la macrohistòria del Dret, això és, sobre la família de l'*homo ergaster*, sobre la propietat de l'*homo rudolfensis*.

La macrohistòria no pertany únicament a l'historiador. Tot el que ha existit en la macrohistòria i en la història fa sobreviure elements d'importància — que a vegades és de gran importància — en la realitat actual.

Només la comparació podia evidenciar la presència, en tot ordenament, de normes no formulades ni pel legislador, ni pel teòric, ni pel jutge i que encara són operants en l'ordenament, similis per estructura a les antigues normes de l'home arcaic, encara no dotat del llenguatge articulat o no preparat per fer servir el llenguatge articulat per a les necessitats del Dret.

8. Una significativa part de la història de la comparació ha estat escrita sota el supòsit de la unificació del Dret. S'han creat importants institucions, com ara l'Acadèmia Internacional de Dret Comparat (1924), UNIDROIT (1928) i UNCITRAL (1966) sota aquesta hipòtesi. Avui, la Unió Europea produeix normes que després són adoptades harmònicament pels estats membres i el Parlament Europeu, des del 1989, s'ha manifestat a favor de l'adopció d'un codi europeu comú de Dret Privat. Es desitja la uniformació i, amb vista als reptes que aquesta planteja, voldria saber, segons la teva opinió, quin paper ha de tenir la comparació jurídica.

R. S.: La comparació, com la història, com la biologia, és, primàriament, un saber dirigit a quelcom real, concret.

Conformement a la tasca que li és natural, la comparació afirma la dinàmica de la unificació. Podria passar que — sen-

se que la llei canviï— la jurisprudència d'un país mutés, perquè imita un país veí. També podria passar que en aquell país, en què fonts diverses i oposades se superposen —com per exemple en els països africans, en què s'intercalen fonts tradicionals i Dret escrit— una font tradicional comencés a esvair-se en determinats sectors de la vida social, etc.

A més d'això, la comparació pot tenir un fi pràctic, perquè pronostica les dificultats que impedeixen la unificació o els problemes que en deriven.

Si es vol unificar, cal ponderar bé les diversitats entre les normes que es pretenen suprimir i les que es volen introduir. Si sempre es fes aquesta anàlisi, si s'estigués a preparat per fer-ho, si es posseïssin els mètodes apropiats per fer-ho, es descobriria amb freqüència que les diferències més grans entre els sistemes que es volen unificar existeixen en les normes legals, en l'ensenyament dels teòrics i en les generalitzacions formulades pels tribunals; mentre que les normes que efectivament s'apliquen resulten menys distants entre si. En les meves obres he il·lustrat sovint aquesta dada.⁽³⁸⁾

Hi ha una segona apreciació que implica el comparatista. Amb l'ajuda d'un sociòleg, podrà estendre l'inventari de les eventuais reaccions de rebuig i, més freqüentment, de fons, i fins i tot les possibles «hipercorreccions», per a les quals s'atorga una aplicació excessivament àmplia a la norma innovadora.

9. Després de més d'un segle d'evolució, quin balanç es pot fer sobre la comparació jurídica?

R. S.: Tothom repeteix que al llarg del segle XX i l'inici del nou segle la comparació ha triomfat.

Ha ofert la seva ajuda a la pràctica i ha suggerit models a legisladors i jutges.

La comunitat de juristes ha pres consciència de l'existència d'aquest nou saber. La documentació i la investigació en temes de Dret Comparat s'han estès àmpliament. L'educació del jove Jurista s'ha obert a la comparació. A Itàlia, qualsevol estudiant que es vulgui llicenciar en Dret ha d'afrontar com a mínim un examen de Dret Comparat. Han nascut instituts de

Dret Comparat a Hamburg, Lausana, París i a altres llocs.

Enfront del primer d'aquests esdeveniments, voldria formular una reserva. La unificació del Dret, la imitació, el trasplantament de les normes, pot ocórrer sense la comparació. El Dret Justinianeu es va difondre a tot el món germànic i llatí sense que calgués la comparació. El Dret francès dels temps de Napoleó es va difondre a tots els continents sense haver estat precedit d'una anàlisi comparatista. El pensament jurídic alemany es va difondre a Escandinàvia, a Rússia, als Balcans, a Itàlia, a Espanya, a Portugal i a l'Amèrica Llatina sense haver estat conduït per la ciència comparatista.

El veritable fruit del Dret Comparat no consisteix en el fet que permet la circulació dels models o la unificació del Dret. Consisteix en el fet que ens fa conèixer bé, mitjançant una anàlisi concreta, el nostre propi Dret.

Primerament, la comparació convenç el Jurista del fet que també els sistemes que difereixen del seu poden merèixer respecte i admiració (aquest va ser mèrit de Savigny, Saleilles i Lambert). Després, ensenya a conèixer el Dret partint del problema i no del concepte (Rabel). I posteriorment ensenya a investigar sistemàticament les circumstàncies de fet que han determinat de manera efectiva la decisió del jutge (David). A més, ensenya a comprendre, en l'anàlisi de cada sistema, les distincions, les contraposicions i les generalitzacions localitzables en cada un dels altres sistemes considerats (Schlesinger).⁽³⁹⁾ D'aquesta manera, pren consciència de l'autonomia dels diversos formants del Dret —definició continguda en el text legal, norma legal aplicativa, generalitzacions formulades pel jutge i Dret aplicat, categoria i exemplificació enunciada pel teòric— com així mateix de la presència de masses de Dret no explicitat (Sacco).

La doctrina de les fonts del Dret, la relació entre Dret i estat i entre Dret i llengua del Dret resulten depurades.

Avui no es pensa que «el Dret és»; es pensa que «el Dret arriba a ser».

Per resumir, repeteixo el que he dit.

Durant l'últim segle, la comparació ha assumit tasques cada vegada més importants. Ha elaborat una teoria de les fonts del Dret fiable. Ha descrit, tot contraposant-los, els formants del Dret i n'ha estudiat les dissociacions. Ha aprofundit en la qüestió de circulació dels models. S'ha apassionat per l'antropologia jurídica. Ha proposat el tema de la latència del Dret (és a dir, el Dret mut), i ha ofert un punt de partida necessari per a l'anàlisi de la relació (encara força misteriosa) entre Dret i llengua.

IV. La comparació jurídica i altres ciències

1. En les teves obres la comparació jurídica es presenta en un constant diàleg amb altres ciències socials. Per quin motiu?

R. S.: La comparació té una plena percepció del que la resta de ciències poden ensenyar o ensenyen al Jurista.

També el Jurista no comparatista sap que el coneixement de la visió del que és sobrenatural pot il·luminar, en determinades condicions, la justificació del Dret i el seu significat; sap que deu molt al filòsof, que li ha ensenyat a pensar el Dret; sap que deu molt a l'historiador; aprèn de l'economista sobre el significat de la producció, de l'intercanvi, del gaudi dels béns econòmics que després el Dret sotmet al seu propi ordre.

La unificació implica ponderar les diversitats entre les normes que es pretenen suprimir i les introduïdes, i es conclou que les diferències més grans existeixen en les normes legals, en l'ensenyament dels teòrics i generalitzacions formulades pels tribunals i no en les normes aplicades a la pràctica

Però la «història» que s'ensenya al Jurista inclou el passat fins a l'època dels antics romans o, fins i tot, fins al temps dels grans imperis de l'Orient Mitjà de l'edat del bronze. El comparatista, en canvi, pot estar interessat a anar més enllà.

El Jurista estudia la teoria de les fonts del Dret, però el comparatista vol anar més enllà. En últim terme, vol saber quines normes es troben impreses en el nostre ADN i quines són fruit d'una creació cultural. El comparatista interroga el genetista, busca informació entre els conreadors de l'etnologia humana i, perquè no, animal.

Qualsevol ciència —i per tant també el Dret— s'expressa a través de la llengua i per això la llengua representa l'instrument de la formulació de la veritat científica. Però en el cas del Dret, hi trobem un vincle més gran perquè la font autoritativa del Dret consisteix en una llei expressada en paraules, és a dir, una dada lingüística

2. *Has introduït en els estudis comparats l'expressió «criptotip» i has parlat sobre el valor de la traducció jurídica en la comparació. Em sembla que són instruments extrets de la lingüística. Em podries explicar com t'hi has inspirat i en quina manera serveixen per a l'anàlisi comparativa?*

R. S.: He introduït entre els juristes el concepte de «criptotip»⁽⁴⁰⁾. He trobat l'expressió en la lingüística, i és un terme que pot servir en àrees molt més extenses.

Criptotip és una paraula grega que significa «categoria o norma implícita». He agafat el terme de Whorf⁽⁴¹⁾, que posa com a exemple de criptotip la norma segons la qual en algunes llengües s'ha de dir «tres vestits foscos» i no «tres foscos vestits», mentre que es pot dir «tres vells vestits» tot i que cap gramàtica en reculli la norma.

L'ús de la paraula criptotip no implica cap parentiu especial entre lingüística i comparació jurídica. El nexa entre la lingüística i la ciència del Dret, entre traductologia i comparació és, tanmateix, importantíssim per raons evidents.

Qualsevol ciència —i per tant també el Dret— s'expressa a través de la llengua i per això la llengua representa l'instrument de la formulació de la veritat científica. Però en el cas del Dret, trobem un vincle

més profund entre llengua i objecte del coneixement científic: la font autoritativa del Dret consisteix en una llei que s'expressa en paraules, és a dir, una dada lingüística. I aleshores el Jurista i el lingüista es pregunten (interessats a aprofundir en la qüestió): aquella paraula, aquella frase, tenen un significat objectiu? El terme jurídic té un referent que pugui servir per determinar un significat? Per comprendre el text l'hem d'interpretar, però què vol dir interpretar? Com es desenvolupa una interpretació en general i la interpretació del Dret en particular? És cert que l'interpret del Dret pot precomprendre el significat del text fins i tot abans de llegir-lo?

En l'àmbit de la traducció, trobarem els següents interrogants. Atès que al terme jurídic no hi correspon un referent, és possible que el terme jurídic anglès tingui un corresponent en alemany, en friülà o en xinès? En quins casos i sobre la base de quines circumstàncies podria existir una correspondència? I si la correspondència falta, es pot comparar? Es pot formular el resultat de la comparació?

Voldria afegir una dada extrínseca a tot això que he explicat.

La ciència lingüística es dirigeix, igual que la ciència del Dret, a un particular aspecte de la cultura humana. La lingüística és més antiga que la ciència jurídica, es mesura amb dades de més evidència i que són més fàcils de constatar que les dades jurídiques i ha elaborat instruments d'investigació i classificació de primer ordre. Els lingüistes, des de fa molt temps, han situat la comparació en el primer lloc entre les seves armes. Des del començament del 1800, fins a la primera guerra mundial, la lingüística ha progressat gràcies a la comparació.

Els juristes s'haurien d'informar sobre el treball dels lingüistes per constatar si una part dels instruments dels glotòlegs els són útils. Repeteixo: penso en la lingüística referida a les formes (termes, inflexions) i no en la semàntica, ni en la gramàtica generacional, sorgides durant l'últim segle.

3. *Però no només lingüística; la teva curiositat per la realitat de l'altre t'ha portat a treballar sovint amb els postulats de l'antropologia, un camp en què*

has contribuït recentment amb dues obres⁽⁴²⁾. Em podries explicar com neix el teu interès per aquesta ciència?

R. S.: La teva pregunta versa sobre els detalls de la meua vida com a estudiós.

Heus ací la història.

El 1969 dominava dos sectors de la comparació: l'àrea romanista i la socialista. També em semblava necessari dedicar-me a l'estudi detallat dels sistemes de *Common Law*. El destí va voler, però, que me n'anés a Somàlia a presidir la naixent facultat de Dret, on es parlava italià. Havia de fer front a grans problemes, que ningú no havia previst. Primer de tot: quin Dret s'havia d'ensenyar? Els docents coneixien només el Dret italià i podien informar-se sense dificultats sobre el Dret somali escrit, però no sobre el Dret tradicional.

Però bé, deixem de moment de banda els problemes de l'ensenyament i parlem dels problemes científics. Em trobava en presència d'un Dret format per quatre estrats superposats i cada estrat influïa sobre els altres i els modificava. Hi havia un estrat tradicional —el *xeer*—, que era jutjat, a més del jutges d'Estat, per les autoritats tradicionals no reconegudes però tampoc prohibides per l'Estat. Hi havia un estrat islàmic, objecte d'impressionants deformacions locals. Hi havia un estrat compost de lleis escrites, implantat per britànics i italians durant el període colonial. I després hi havia l'estrat creat en el període postindependència, compost de lleis noves.

Aleshores vaig voler entendre el sistema somali i d'aquesta manera vaig estudiar el *xeer*. Vaig publicar una obra sobre Dret somali⁽⁴³⁾ que va ser elogiada per Allott⁽⁴⁴⁾. Aleshores vaig voler estudiar el Dret africà en la seva totalitat, i em vaig trobar a tot arreu els quatre estrats, amb caràcters tendencialment uniformes.

L'estrat tradicional em va apassionar, vaig fer investigació de camp, vaig voler saber cada vegada més i per saber vaig haver de procedir amb mètodes d'antropòleg, i em vaig esforçar per convertir-m'hi.

4. *Aleshores creus que la formació del comparatista s'ha d'enriquir necessàriament (sense que importi l'àrea geogrà-*

fica objecte del seu estudi) amb l'estudi de l'antropologia? Què ensenya l'antropologia al Dret Comparat?

R. S.: El Jurista pot —i ho ha de fer— aprendre molt de l'antropòleg. Aparentment, la tasca de l'antropòleg és menys rica i menys acolorida que la del Jurista. Aquest últim suggereix fecundes interpretacions del Dret vigent, proposa formes jurídiques benèfiques i s'inspira, si cal, en models estrangers ben projectats. L'antropòleg no fa res igual.

Però això no disminueix la importància de l'antropologia.

Avui el Jurista està entestat amb la qüestió de la uniformació del Dret i, inversament, amb la qüestió del respecte de les especificitats culturals de les diverses comunitats. L'antropologia aprofundeix en tots els temes relacionats amb l'evolució, la difusió i la imitació de models i, amb aquests, el valor de la uniformitat i el de la diversitat.

El Jurista és induït a veure la norma jurídica com una norma verbalitzada, sigui a l'acte de la seva creació (revelació divina, llei), sigui en el moment en què el Jurista en pren consciència (redacció de l'obra del teòric), sigui per obra del jutge que l'aplica. L'antropologia parla al Jurista sobre la importància de la dada muda (implícita, inferencial) present en el sistema.

L'antropòleg situa al centre del seu interès els pobles que han practicat fins a aquell moment un Dret de tipus tradicional. El Dret d'aquests pobles es desenvolupa avui en un ambient en què ha estat introduït el model europeu, que s'ha expandit vigorosament. Tanmateix, en aquells països la tradició no ha decaïgut (perquè és reconeguda de manera oficial o aparentment submergida) i s'afirma en la realitat social. Per això, l'aplicació del model docte, europeu (expressat en els codis i en l'ensenyament universitari) és subjecte a fortes reaccions de fons que en alguns casos sostreuen la relació jurídica de la norma oficial i en casos encara més freqüents fan arribar en la interpretació de la norma escrita elements que li són estranys. L'antropologia ensenya al Jurista la manera segons la qual la dinàmica de la norma es desenvolupa, i com hi incorpora

elements que són aliens a la voluntat del legislador que l'ha programat.⁽⁴⁵⁾

5. En els teus escrits has utilitzat constantment el coneixement històric amb fins jurídics i has reivindicat el paper de l'estudi de les institucions de Dret Romà per comprendre el Dret modern⁽⁴⁶⁾: Quina tasca correspon a l'etnohistòria i a la història en l'estudi del Dret Comparat? De totes les històries, quina s'hauria d'estudiar: la història general? La història del Dret? De quina època?

R. S.: Si la comparació es prohibeix a si mateixa mirar el passat, l'estudiós només s'interessarà pels precedents històrics estrictament necessaris per comprendre les normes del present.

Però aquest procediment, tot i que és difús, és pobre, a més de mistificador.

També en el present operen en àmplies àrees normes de Dret tradicional, ja siguin visibles o submergides, i per certificar-ne el sentit i el valor cal saber mirar més enllà de la «modernitat» i dels seus immediats precedents.

Un cop més, el Jurista necessita l'antropologia. L'antropologia supleix la prehistòria del Dret. Fa que el Jurista es familiaritzi amb la idea que no ha existit sempre un legislador, no ha existit sempre un Jurista especialitzat en les tasques que li són pròpies, no ha existit sempre un poder polític centralitzat. Només escoltant l'antropòleg, el comparatista i en general el Jurista, podran edificar una teoria del Dret fiable.

Òbviament, per atènyer aquest resultat plenament cal estudiar la macrohistòria de la humanitat, els dos milions i mig d'anys d'evolució.

6. Amb quin científic social creus que hauria de dialogar més freqüentment l'estudiós del Dret Comparat? Amb l'historiador? Amb el creador del Dret positiu? Amb l'antropòleg? Amb el lingüista? Per què?

R. S.: La resposta depèn dels interessos específics del comparatista.

Evidentment, sense diàleg amb el creador del Dret positiu, el comparatista no té els punts de partida necessaris per analitzar-lo.

Pel que fa a la importància de l'antropologia i de la lingüística, ja m'he esplaiat prou per no repetir-me.

Respondré la pregunta amb relació al diàleg amb l'historiador i el motiu que el fa aconsellable.

El Dret és efectivitat i el coneixement del Dret és —en aquest sentit— el coneixement d'allò real.

El Jurista sap que allò real —tant material com natural— evoluciona. Aquesta evolució no ha cessat i no hi ha cap motiu per pensar que la mutació ens conduirà cap a un ordre definitiu destinat a assenyalar un punt d'arribada immutable de les transformacions que l'han precedit.

Per la seva naturalesa, el que la història ens entrega no pot ser etern.

El Dret muta, sense parar. El Jurista ha de posseir els instruments cognoscitius aptes per gestionar la realitat sistematitzada diacrònicament i aquests instruments els posa a punt l'historiador i després aquest els ensenya al Jurista. En el món real, tot allò que existeix ha estat preparat per una realitat que ho precedeix. No es coneix el que és real sense que abans s'hagi situat en un ordre diacrònic privat de particions i d'immobilitat. El coneixement de la història ens ajuda a negar els caràcters del dogma o de la dada absoluta.

Avui el Jurista està entestat amb la qüestió de la uniformació del Dret i, inversament, amb la qüestió del respecte de les especificitats culturals de les diverses comunitats

El Jurista aleshores té un deute amb l'historiador i això no s'ha d'ocultar. Les facultats de Dret sempre han volgut i volen que la preparació dels joves estudiosos passi per una iniciació a l'estudi de la història.

V. Amèrica Llatina

1. Et proposo conversar sobre els vincles entre l'escola comparatista italiana i Amèrica Llatina. Primerament, em pregunto si hi ha hagut un apropament

o atenció per part de l'escola torinesa envers l'estudi en clau comparada del Dret a l'Amèrica Llatina.

R. S.: Per respondre alguna cosa, he de distingir entre els estudiosos torinesos i la investigació realitzada a Torí.

Els juristes torinesos s'han destacat per l'atenció prestada a l'Amèrica del Sud. Els noms que cal indicar immediatament són Pierangelo Catalano⁽⁴⁷⁾, intrèpid iniciador i, sobretot, Sandro Schipani, realitzador de programes ben organitzats i desenvolupats⁽⁴⁸⁾. Tots dos estudiosos es van titular a Torí, amb tesis sobre el tema del Dret Romà, sota la direcció de Giuseppe Grosso (mort el 1974). Tant l'un com l'altre ensenyen a Roma. Per tant, podem afirmar que existeixen estudiosos torinesos interessats en l'Amèrica Llatina i que hi ha investigació i ensenyament situat a Roma. Schipani ha fet escola; la seva deixeble Sabrina Lanni, una jove molt estudiosa i ben preparada, té com a únic objecte d'estudi l'Amèrica Llatina. El mestre i la seva alumna es troben així mateix en permanent contacte amb un gran nombre d'estudiosos llatinoamericans. Recentment, Sabrina Lanni ha promogut i dirigeix una col·lecció titulada *Roma e America. Sistema giuridico latinoamericano*. El primer volum, *I diritti*

dei populi indigeni in America Latina, consta d'onze aportacions d'estudiosos llatinoamericans (antropòlegs, historiadors, constitucionalistes, civilistes) a més d'un article de la mateixa S. Lanni⁽⁴⁹⁾.

Jo, personalment, no m'he interessat gaire per l'estudi de l'Amèrica Llatina. En una entrevista que em va fer Schipani vaig donar unes respostes que han omplert deu pàgines i em vaig explicar extensament sobre la naturalesa complexa dels ordenaments llatinoamericans, parcialment romanistes, parcialment portadors de tradicions locals precolombines⁽⁵⁰⁾. En la meua obra sobre els actes jurídics⁽⁵¹⁾, he descrit la circulació de la figura del negoci jurídic a l'Amèrica Llatina. La meua contribució s'ha limitat a aquestes aportacions.

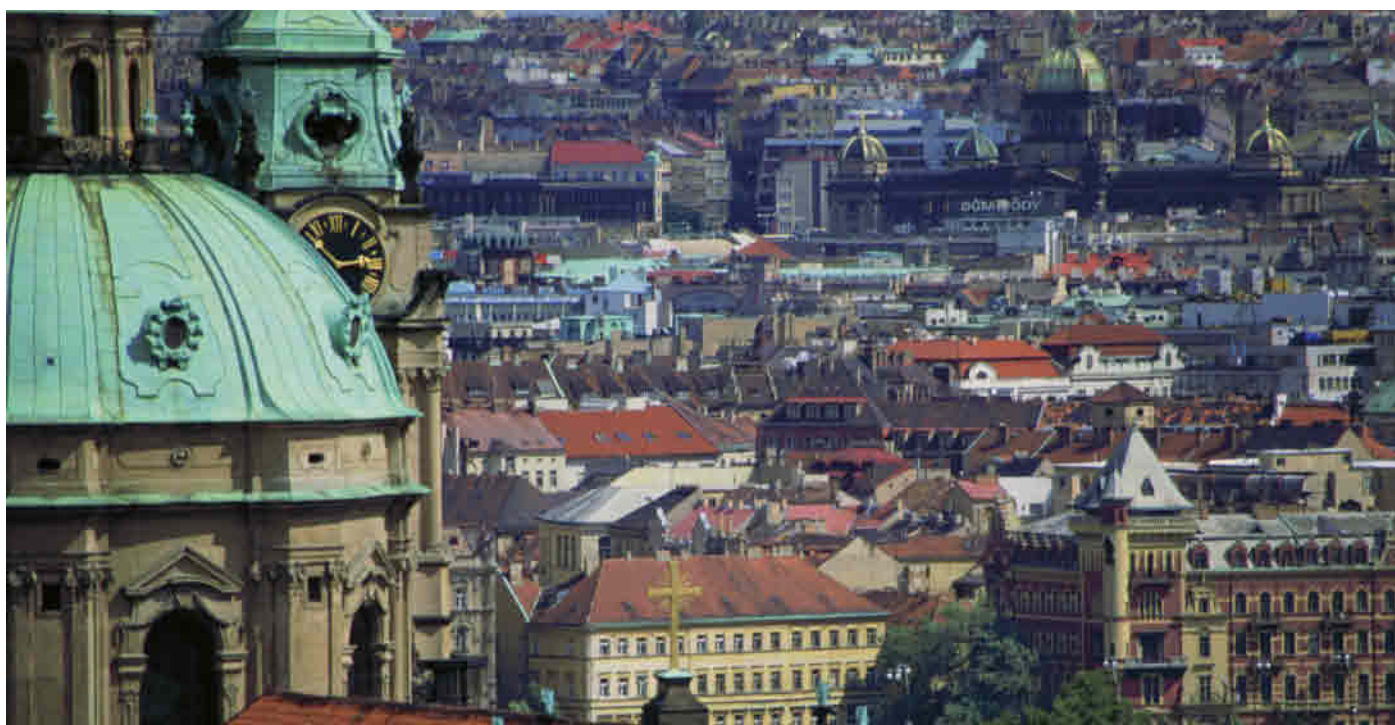
Particularment, estic molt agraït als brasilers, que han traduït i publicat la meua *Introduzione al Diritto Comparato*⁽⁵²⁾.

2. L'Amèrica del Sud no disposa d'una rica tradició en estudis de Dret Comparat. D'una banda, els juristes no semblen interessats a fer un debat sobre les premisses científiques de la comparació (les obres epistemològiques són poc habituals) i, de l'altra, el sistema jurídic sud-americà no ha suscitat l'interès dels

estudiosos europeus com altres àrees geogràfiques (per exemple, en el Tractat del Dret Comparat que has dirigit encara no hi ha cap volum dedicat al Dret dels països llatinoamericans, però sí que n'hi ha un sobre el sistema africà, de l'Orient Llunyà, socialista, etc.). Per quina raó creus que els estudis de Dret Comparat no s'han desenvolupat amb força a l'Amèrica Llatina?

R. S.: El volum sobre el qual em preguntes encara no ha estat publicat. Els autors seran Sandro Schipani, David Fabio Esborraz i Sabrina Lanni.

I encara n'hi ha més. Actualment, estic dirigint per a la casa editorial Utet giurídica l'actualització de la gran enciclopèdia *Digesto quarta edizione*, del segle passat, en 66 volums. En aquesta edició, s'inclouran apartats dedicats als sistemes jurídics llatinoamericans, als codis civils de l'Amèrica Llatina, a la integració del Dret a la zona, a l'Argentina, al Brasil, a Mèxic i a Veneçuela, de la mà de S. Schipani, S. Lanni i D. F. Esborraz. A més s'ha previst un apartat molt prometedori dedicat al Dret a la terra dels pobles indígenes d'Amèrica, un apartat —ho saps prou bé— que ha estat encarregat a la teva persona.

D'altra banda, és molt cert el que dius. A Europa ens hem dedicat amb passió a l'estudi del *Common Law*, del Dret francès, del Dret alemany i després de l'Àsia oriental, de l'Àfrica, del Dret islàmic, mentre que ens hem preocupat en molta menor mesura de l'Amèrica Llatina, com igualment a l'estudi d'Espanya i Portugal.

Vols que te'n digui les causes i aleshores intentaré construir una hipòtesi.

El comparatista d'un país A és atret per l'estudi del Dret d'un altre país. Si en aquest segon país el Dret és l'expressió d'un pensament diferent del que domina en el país A, resulta especialment interessant per la seva importància històrica, per la seva originalitat i per les característiques específiques. En aquest marc, el *Common Law* es troba lligat a les particulars experiències angleses i després americanes, el Dret francès s'associa al segle de les llums, a la revolució i a l'extravagant període napoleònic, i així successivament. Els països imitadors —o considerats imitadors— colpegen la fantasia de l'investigador de manera menys pronunciada; els països que s'assemblen als de l'estudis susciten menys interès que altres en el operador.

3. Però, de fet, a l'Amèrica del Sud es compara, encara que es tracti d'una comparació limitada: el civilista, el constitucionalista, informen i es refereixen a les solucions europees i del *Common Law*, i moltes vegades releguen les dels països veïns. Has trobat un fenomen semblant a les àrees geogràfiques que has estudiat? Si és així, quines podrien ser les causes d'aquest esdeveniment?

R. S.: Per intentar donar una explicació prenc el fil de la resposta de la pregunta precedent.

El Dret de gran part dels estats sud-americans té un sistema de fonts força homogeni (codis, lleis i Dret tradicional), els components dels quals s'han format fonamentant-se en estructures culturals semblants (catolicisme, racionalisme; imitació del model francès, directa o mitjançant models euroibèrics; cultures mesoamericanes o andines precolombines). Per aquest motiu, entre els estudiosos llatinoamericans el descobriment de l'«altre» no genera sorpresa, no genera estupor, no

genera ni indignació, ni admiració. Falta l'estímul que impulsa la investigació sobre l'explicació de les diferències que s'han de trobar en les diverses visions i en la història.

Amb tot, la comparació entre sistemes llatinoamericans és fonamental i s'ha de dur a terme. Des de fa un temps es distingeix una macrocomparació —que opera entre sistemes de considerable diversitat— i una microcomparació —que opera entre sistemes semblants.

La comparació no té por de les grans diferències. És lícit comparar el metabolisme de la girafa amb el de l'ameba. La comparació no té por de les diferències mínimes. És lícit comparar la sang de dos bessons. Així el saber del comparatista creix; comença a apreciar les diferències sobre conjunts semblants.

Crec que ens habituarem a comparar la situació d'un sistema en un moment donat amb la situació que existia deu anys abans; a comparar el Dret dels diversos estats dels Estats Units.

En definitiva, hi ha lloc per a qualsevol forma de comparació i a la comparació sud-americana interna li correspon, sense cap dubte, un lloc privilegiat.

4. Hi ha ens que treballen sobre la base del Dret europeu romanista, com l'Associazione Henri Capitant i l'Associazione di Studi Sociali Latino-Americani, que han contribuït a la coordinació entre Dret escrit europeu i llatinoamericà. Però a més de la sistematització del Dret formal, em pregunto quin paper correspon a aquestes institucions en ambients multiculturalmentals. Creus que haurien d'ampliar els seus interessos envers elements no verbalitzats o tradicionals del Dret a l'Amèrica Llatina?

R. S.: Has esmentat dos instituts: l'Associazione Capitant, que conec bé, i l'Associazione di Studi Sociali Latino-Americani, i m'has fet una pregunta.

La resposta és diferent per a cada organització.

La primera —l'Associazione Capitant— s'anomenava fins fa poc Association des Amis de la Culture Juridique Française, i

encara que se n'ha modificat el nom, els seus interessos han estat sempre ben definits. Li interessen els sistemes romanistes, com a tals. No hi ha lloc per a l'Amèrica precolombina ni per als desenvolupaments de les cultures precolombines. I això, com a mínim, fins que es respecti el nom d'aquesta associació.

A l'Amèrica Llatina ha començat, amb posterioritat a altres continents, la revalorització del seu Dret tradicional amb una florida admirable i impressionant

El discurs és diferent si parlem de l'Associazione di Studi Sociali Latino-Americani. Quan parlem de l'Amèrica Llatina, la paraula indica només la part més visible i més operativa d'aquesta cultura i n'ometem l'altre component, que descendeix de les cultures precolombines. Encara que l'ometem, no el podem «negar». Des del 1979, l'Acadèmia Internacional de Dret Comparat ha proclamat obertament la decisió de revalorar els drets submergits, però encara vius, a Amèrica, a Austràlia i a l'Àfrica. També la International Association of Legal Science, un òrgan de la UNESCO per a les ciències jurídiques, ha adoptat la mateixa actitud (penso en les Jornades Dakar sobre la Resistència del Dret Africà⁽⁵³⁾).

A l'Amèrica Llatina ha començat, amb posterioritat a altres continents, la revalorització del seu Dret tradicional amb una florida admirable i impressionant.

L'Associazione di Studi Sociali Latino-Americani té doncs motius molt vàlids per interessar-se pel Dret no verbalitzat de l'àrea geogràfica del seu interès.

5. Sabem que en el model llatinoamericà es troben elements romans (unificats) i precolombins i mesoamericans (que divergeixen segons l'àrea geogràfica de referència). Per això, i malgrat la influència del Dret ibericoeuropeu, estimo que certes àrees del sistema llatinoamericà han de ser observades amb lents científiques diverses respecte al model europeu romanista. Amb aquest supòsit, creus que el comparatista ha

d'obrir un diàleg cultural amb les ètnies autòctones presents en el context sud-americà? Com s'hauria de dur a terme aquest contacte?

R. S.: Sens cap dubte, el diàleg científic ha de ser obert.

El nom que hem de donar a aquest diàleg mereix una reflexió.

El Jurista francès que estudia el Dret islàmic és un comparatista. El Jurista francès que estudia el Dret dels wòlof del Senegal és un antropòleg.

I jo, quan vaig estudiar els estrats recents del Dret somali, era comparatista. Quan em vaig apassionar pel Dret tradicional somali i em mirava al mirall, hi veia un antropòleg. Igual que tu, Rodrigo, que has aprofundit amb agudesia sobre algunes dades del Dret precolombí, i que després has discutit —al Congrés ISAIDAT del 2011⁽⁵⁴⁾— amb antropòlegs provinents de diverses parts del món en confrontar-lo amb el Dret tradicional de la Polinèsia, del Sàhara, de la Cabília algeriana, de Madagascar, del Quebec, etc.

6. Has afirmat que a Europa el comparatista té la tasca de dialogar sobre la base del Dret Romà, que s'hauria d'incloure en la seva formació. Aquesta afirmació, m'imagino que també és vàlida per a Amèrica del Sud, atès el substrat romanista del el nostre sistema. Tanmateix,

la presència de cultures precolombines i mesoamericanes i les hibridacions jurídiques colonials perpetuades fins als nostres dies evocuen al Jurista sud-americà la presència d'una cosmologia jurídica alternativa respecte de l'experiència europea, els elements no escrits de la qual es revelen, molt sovint, a través de l'observació directa de la realitat. Quina tasca, segons la teva opinió, té per endavant el comparatista a l'Amèrica Llatina en aquest escenari particular?

R. S.: Per respondre resumiré coses que ja he dit.

Les cultures precolombines i les hibridacions jurídiques colonials són un component fonamental, interessantíssim, noble, de la història i del present sud-americà.

El comparatista, com a estudiós, té la tasca de confirmar els seus continguts, la seva presència actual, les tendències evolutives a què estan sotmeses, el grau de difusió, etc.

No cal, per cert, que tots els comparatistes es dediquin a fer això. Poden existir, per mèrits, conjunts definits d'especialistes. I quan miris aquests especialistes de prop, veuràs que són antropòlegs.

Una segona tasca que té a veure amb el comparatista és la protecció pràctica

d'aquestes experiències. Durant segles, el Dret provinent d'Europa s'ha demostrat agressiu i intolerant envers les tradicions locals. Actualment, l'estudiós invoca el respecte pel patrimoni cultural de cada nació i ètnia. A aquest programa no s'hi oposen obstacles insuperables. Els mateixos principis de la cultura occidental, inspirada en la igualtat de la dignitat de tots els homes, patrocinen avui la solució inspirada en la justícia.

Bibliografia

AA.VV., *Scintillae iuris: studi in memoria di Gino Gorla*, Milà, Giuffrè, 1994.

A.S.E.R.J., «La résistance du Droit africain. Actes du colloque de Dakar, 5-9 juillet 1977», a *Revue Sénégalaise de Droit*, núm. 21 (número especial), Dakar, 1977.

AJANI, Gianmaria (et al., Coord.), *The Multilanguage Complexity of European Law: Methodologies in Comparison: Workshop*, 17 nov. 2006, European University Institute, Florència, European Press Academic, 2007.

AJANI, Gianmaria i GRAZIADEI, Michele, «Intervista a Rodolfo Sacco», a *Annuario di Diritto Comparato e di studi legislativi*, Nàpols, 2010.

ALLOTT, Antony, «Book review», a *Int. Comp. Law. Q.*, núm. 35, Londres, 1986.

AMARI, Emerico, *Critica di una scienza delle legislazioni comparate*, Gènova, Tipografia del R. I. De' Sordo-Muti, 1857.

ASCARELLI, Tullio, *Studi di Diritto Comparato e in tema di interpretazione*, Milà, Giuffrè, 1952.

ASCARELLI, Tullio, «La funzione del Diritto Comparato e il nostro sistema di Diritto Privato», a *Scritti in onore di Francesco Carnelutti*, Pàdua, Cedam, 1950.

CAPPELLETTI, Mauro i GARTH, Bryant, *Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Right Effective a General Report*, Milà, Giuffrè, 1978.

CARROLL, John B. (Coord.), *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, Cambridge, Mass., Technology Press of Massachusetts Institute of Technology, 1997 [1956].

CATALANO, Pierangelo, *Consolato e dittatura: l'esperimento romano della Repubblica del Paraguay*, Roma, Editori riuniti, 1983.

CATALANO, Pierangelo, et al., *Pensamiento constitucional de Simon Bolivar*, Bogotá, Universidad externado de Colombia, 1983.

CATERINA, Raffaele (Coord.), *I fondamenti cognitivi del Diritto: percezioni, rappresentazioni, comportamenti*, Milà, B. Mondadori, 2008.

CENDON, Paolo (Coord.), *Scritti in onore di Rodolfo Sacco: la comparazione giuridica alle soglie del III millennio*, Milà, Giuffrè, 1994.

DAVID, René, *Traité élémentaire de Droit Civil Comparé: introduction a l'étude des droits étrangers et à la méthode comparative*, Paris, R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1950.

DAVID, René, «Le rôle des juristes dans l'élaboration du Droit selon la conception traditionnelle du système de Droit Romano-germanique», a *Vom Deutschen zum Europäischen Recht*, Núm. 8, Tübingen, 1963.

DAVID, René, *Les grands systèmes de Droit contemporains*, Paris, Dalloz, 1964.

FERRERI, Silvia (Coord.), *Falsi amici e trappole linguistiche: termini contrattuali anglofoni e difficoltà di traduzione*, Torí, Giappichelli, 2010.

FREEMAN, Michael i NAPIER, David (ed.), *Law and Anthropology*, Oxford, Oxford University press, 2009.

GABBA, Carlo Francesco, *Della condizione giuridica delle donne nelle legislazioni francese, austriaca e sarda*, Milà, Tip. G. Radaelli, 1861.

GAMBARO, Antonio i SACCO, Rodolfo, «Sistemi giuridici comparati», a Rodolfo SACCO (Coord.), *Trattato di Diritto Comparato*, 3 ed., Torí, Utet, 2008.

GAMBARO, Antonio, SACCO, Rodolfo i VOGEL, Louis, *Traité de Droit Comparé - Le Droit de l'Occident et d'ailleurs*, Paris, L.G.D.J., 2011.

GORLA, Gino, *Il contratto: problemi fondamentali trattati con il metodo comparativo e casistico*, 2 vols., Milà, Giuffrè, 1954.

GORLA, Gino, *Le contrat dans le Droit continental et en particulier dans le Droit français et italien: résumé d'un cours*, Torí, Institut Universitaire d'Etudes européennes, 1958.

GRANDE, Elisabetta, «L'apporto dell'antropologia alla conoscenza del Diritto (Piccola guida alla ricerca di nuovi itinerari)», a *Riv. crit. dir. priv.*, núm. 14, Nàpols, 1996.

GRANDE, Elisabetta, *Transplants, Innovation, and Legal Tradition in the Horn of Africa*, Torí, L'Harmattan, 1995.

IORIATTI, Elena (et al., coord.), *Tradurre il Diritto: nozioni di Diritto e di linguistica giuridica*, Assago, Cedam, 2009.

LAMBERT, Edouard, *L'enseignement du Droit Comparé: sa coopération au rapprochement entre la jurisprudence française et la jurisprudence anglo-américaine*, Lió, A. Rey; Paris, A. Rousseau, 1919.

MOORE, Sally Falk (Coord.), *Law and Anthropology: A Reader*, Malden, Mass., Blackwell, 2005.

MOTTA, Riccardo *Teorie del Diritto primitivo: un'introduzione all'antropologia giuridica*, Milà, Unicopli, 1986.

MOTTA, Riccardo, *L'addomesticamento degli etnodiritti: percorsi dell'antropologia giuridica teorica ed applicata*, Milà, Unicopli, 1994.

MUNDY, Martha (Coord.), *Law and Anthropology*, Aldershot, Ashgate, 2002.

NADER, Laura, *The Life of the Law: Anthropological Projects*, Berkeley, University of California press, 2002.

NEGRI, Alba, *Il giurista dell'area romanista di fronte all'etnologia giuridica*, Milà, Giuffrè, 1983.

NISIO, Francesco Saverio, «Recensione», a *Quaderni fiorentini*, núm. 38, Milà, 2009.

PACCHIONI, Giovanni, *L'Impero britannico e l'Europa continentale*, Milà, Istituto per gli studi di politica internazionale, Milà, 1937.

PATERNOSTRO, Alessandro, *Diritto Costituzionale teorico, patrio, e comparato: Lezioni dettate nell'anno scolastico 1878-79*, Nàpols, V. Morano, 1879.

POSADA, Adolfo, *Derecho constitucional comparado de los principales estados de Europa y América*, Madrid, Librería de Victoriano Suárez, 1894.

POZZO, Barbara (Coord.), *Ordinary Language and Legal Language*, Milà, Giuffrè, 2005.

RE, Camillo, *Del patto successorio: studio di legislazione comparata*, Roma, Tipografia Vaticana, 1886.

REMOTTI, Francesco, *Temi di antropologia giuridica*, Torí, Giappichelli, 1982.

RILES, Annelise, «Representing In-Between: Law, Anthropology, and the Rhetoric of Interdisciplinarity», a *U. Ill. L. Rev.*, núm. 3, Champaign, Illinois, 1994.

RILES, Annelise, «Comparative Law and Socio-legal Studies», a Reinhardt ZIMMERMAN i Mathias REIMANN (Coord.), *The Oxford Handbook of Comparative Law*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

ROTONDI, Mario, *Diritto Comparato*, Torí, Utet, 1938.

ROULAND, Norbert, *L'anthropologie juridique*, 2a ed., Paris, PUF, 1995.

RUDE-ANTOINE, Edwige i CHRETIEN-VERNICOS, Geneviève (Coord.), *Anthropologies et droits: état des savoirs et orientations contemporaines*, Dalloz, Paris, 2009.

SACCO, Rodolfo, «Il sistema delle fonti ed il Diritto di proprietà», a *Riv. trim. dir. e proc. civ.*, Milà, 1970.

SACCO, Rodolfo, «Un cryptotype en Droit français: la remise abstraite», a *Etudes offertes a René Rodière*, Paris, Dalloz, 1981.

SACCO, Rodolfo, *Il fatto, l'atto, il negozio*, Torí, Utet, 1985.

SACCO, Rodolfo, *Le grandi linee del sistema giuridico somalo*, Milà, Giuffrè, 1985.

SACCO, Rodolfo, «Les problèmes de traduction juridique», Milà, Giuffrè, 1986, extret de *Rapports nationaux italiens au 12 Congres International de Droit Comparé*, Sidney, 1986.

SACCO, Rodolfo, «La traduction juridique: un point de vue italien», a *Les Cahiers de Droit*, vol. 28, núm. 4, Quebec, 1987.

SACCO, Rodolfo, «Crittotipo», a *Dig. disc. priv. (sez. civ.)*, 4a ed., Torí, 1990.

SACCO, Rodolfo, «Legal Formants: A Dynamic Approach to Comparative Law (Installment I of II)», a *Am. J. of Comp. Law*, vol. 39, núm. 1, Ann Arbor, 1991.

SACCO, Rodolfo, *La comparaison juridique au service de la connaissance du Droit*, París, Economica, 1991.

SACCO, Rodolfo, *Che cos'è il Diritto Comparato*, Milà, Giuffrè, 1992.

SACCO, Rodolfo, *Introduzione al Diritto Comparato*, 5 ed., Torí, Utet, 1992.

SACCO, Rodolfo, «Formante», a *Dig. disc. priv. (sez. civ.)*, 4a ed., vol. 8, Torí, 1993.

SACCO, Rodolfo, «Il Diritto muto», a *Riv. dir. civ.*, Núm. 6, Pàdua, 1993.

SACCO, Rodolfo, «Le Droit muet», a *RTD civ.*, núm. 4, París, 1995.

SACCO, Rodolfo, «Mute Law», a *Am. J. of Comp. Law*, vol. 43, núm. 3, Ann Arbor, 1995.

SACCO, Rodolfo, «L'Italie en tête (A propos de l'enseignement du Droit Comparé)», a *RIDC*, núm. 1, París, 1995.

SACCO, Rodolfo, *Le grandi epoche del Diritto*, Torí, L'harmattan, 1996.

SACCO, Rodolfo, *Einführung in die Rechtsvergleichung*, Baden-Baden, Nomos, 2001.

SACCO, Rodolfo «Traduzione giuridica», a *Dig. disc. priv. (sez. civ.)*, 4a ed., vol. agg., Torí, 2007.

SACCO, Rodolfo, *Antropologia giuridica: contributo ad una macrostoria del Diritto*, Bolonya, Il mulino, 2007.

SACCO, Rodolfo «Elogio a la uniformidad del Derecho, elogio a la diversidad en el Derecho», *Anuario de Derecho Civil*, núm. LXI-2, Madrid, 2008.

SACCO, Rodolfo, *Anthropologie juridique: apport à une macro-histoire du Droit*, París, Dalloz, 2008.

SACCO, Rodolfo (Coord.), *Le nuove ambizioni del sapere del giurista. Antropologia giuridica e traduttologia giuridica* (Roma, 12-13 març 2008). *Atti dei convegni Lincei* 253, Roma, Scienze e Lettere Editore Commerciale, 2009.

SACCO, Rodolfo, *Le Droit africain: anthropologie et Droit positif*, París, Dalloz, 2009.

SACCO, Rodolfo (Coord.), *Les frontières avancées du savoir du juriste: L'anthropologie juridique et la traductologie juridique, Actes du Colloque ISAIDAT, Turin, 25-28 avril 2007*, Brussel-les, Bruylant, 2011.

SACCO, Rodolfo i CASTELLANI, Luca (Coord.), *Les multiples langues du Droit européen uniforme*, Torí, L'harmattan, 1999.

SACCO, Rodolfo, GAMBARO, Antonio i MONATERI, Pier Giuseppe, *Comparazione giuridica*, a *Dig. disc. priv. (sez. civ.)*, 4a ed., vol. 3, Torí, 1988.

SALEILLES, Raymond *Essai d'une théorie générale de l'obligation d'après le projet de code civil allemand*, París, F. Pichon, 1890.

SALEILLES, Raymond *La théorie possessoire du code civil allemand*, París, F. Pichon, 1904.

SARFATTI, Mario *Introduzione allo studio del Diritto Comparato*, Torí, Giappichelli, 1933.

SCHIPANI, Sandro (Coord.), *Diritto Romano, codificazioni e unità del sistema giuridico latinoamericano*, Milà, Giuffrè, 1981.

SCHIPANI, Sandro (Coord.), *Augusto Teixeira de Freitas e il Diritto latinoamericano, Atti del Congresso internazionale, Roma, 17-19 març 1986*, Pàdua, Cedam, 1988.

SCHIPANI, Sandro, *Unificazione del Diritto e Diritto dell'integrazione in America Latina alla luce dello ius romanum commune*, Roma, Mucchi, 1997.

SCHIPANI, Sandro (Coord.), *Mundus novus: America. Sistema giuridico latinoamericano: congresso internazionale, Roma, 26-29 novembre 2003*, Roma, Tiellemedia, 2005.

SCHIPANI, Sandro, «Codici civili nel sistema latinoamericano», a *Dig. disc. priv. (sez. civ.)*, 4a ed., Torí, 2010.

SCHLESINGER, Rudolf B. (Coord.), *Formation of Contracts: A Study of the Common Core of Legal Systems*, Nova York, Oceana; Londres, Stevens & sons, 1968.

SRAFFA, Angelo, *Corso di Diritto Commerciale: compilato da Raymond Ottolenghi*, Torí, Viretto, 1922.

STARR, June i GOODALE, Mark (Coord.), *Practicing Ethnography in Law: New Dialogues, Enduring Methods*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2002.

STORME, Marcel i CARPI, Federico, *In honorem Mauro Cappelletti (1927-2004): Tribute to an International Procedural Lawyer*, la Haia, Kluwer Law International, 2005.

VENEZIAN, Giacomo, *Opere giuridiche*, Roma, Athenaeum, 3 vol., post., 1918-1925.

Sigles i abreviatures

AA.VV.	diversos autors
<i>Am. J. of Comp. Law</i>	<i>American Journal of Comparative Law</i>
A.S.E.R.J.	<i>Association sénégalaise d'étude et de recherche juridique</i>
agg.	ajornament
cfr.	confronteu
Coord.	coordinador
Coords.	coordinadors
<i>Dig. disc. priv. (sez. civ.)</i>	<i>Digesto Discipline Privatistiche - Sezione Civile</i>
ed.	edició
<i>et al.</i>	i altres
etc.	etcètera
<i>Int. Comp. Law. Q.</i>	<i>International and Comparative Law Quarterly</i>
núm.	Número
n.	Nota
p.	pàgina, pàgines
post.	Pòstum
<i>RIDC</i>	<i>Revue Internationale de Droit Comparé</i>

RTD civ.	<i>Revue Trimestrielle de Droit Civil</i>
Riv. crit. dir. priv.	<i>Rivista Critica di Diritto Privato</i>
Riv. dir. civ.	<i>Rivista di Diritto Civile</i>
Riv. trim. dir. e proc. civ.	<i>Rivista Trimestrale di Diritto e Procedura civile</i>
s.	següents
t.	Tom
U. III L. Rev.	<i>University of Illinois Law Review</i>
vol.	volum, volums
V.	Vegeu

- (1) Rodolfo SACCO és professor emèrit de la Universitat de Torí, soci nacional de l'Accademia dei Lincei de Roma, membre corresponent de l'Institut de France, expresident de la International Association of Legal Science, doctor *honoris causa* en les universitats de París II, Ginebra, McGill i Toló. Antecedents biogràfics a Paolo CENDON (Coord.), *Scritti in onore di Rodolfo Sacco: la comparazione giuridica alle soglie del III millennio*, Milà, Giuffrè, 1994, vol. I, p. IX-XLIII. Diversos aspectes de la seva vida i obra han estat revelats a Rodolfo Sacco, *Che cos'è il Diritto Comparato*, Milà, Giuffrè, 1992; Pierre Legrand, «Questions à Rodolfo Sacco», a *RIDC*, núm. 4, París, 1995, p. 943-971.
- (2) Un primer exemple d'aquest tipus d'obres l'ofereix Emerico Amari, *Critica di una scienza delle legislazioni comparate*, Gènova, Tipografia del R. I. De' Sordo-Muti, 1857.
- (3) Carlo Francesco GABBA, *Della condizione giuridica delle donne nelle legislazioni francese, austriaca e sarda*, Milà, Tip. G. Radaelli, 1861; Camillo Re, *Del patto successorio: studio di legislazione comparata*, Roma, Tipografia Vaticana, 1886.
- (4) Mario SARFATTI, *Introduzione allo studio del Diritto Comparato*, Torí, Giappichelli, 1933.
- (5) Angelo Sraffa, *Corso di Diritto Commerciale: compilato da Raymond Ottolenghi*, Torí, Viretto, 1922.
- (6) Tullio ASCARELLI, «La funzione del Diritto Comparato e il nostro sistema di Diritto Privato», a *Scritti in onore di Francesco Carnelutti*, Pàdua, Cedam, 1950; Id., *Studi di Diritto Comparato e in tema di interpretazione*, Milà, Giuffrè, 1952.

- (7) Mario ROTONDI, *Diritto Comparato*, Torí, Utet, 1938.
- (8) Giovanni PACCHIONI, *L'Impero britannico e l'Europa continentale*, Milà, Istituto per gli studi di politica internazionale, Milà, 1937.
- (9) Giacomo VENEZIAN, *Opere giuridiche*, Roma, Athenaeum, 1918-1925, 3 vol., post.
- (10) Temàtiques per a les quals citem dues obres pioneres: Gino GORLA, *Il contratto: problemi fondamentali trattati con il metodo comparativo e casistico*, Milà, Giuffrè, 1954, 2 vol.; ID., *Le contrat dans le Droit continental et en particulier dans le Droit français et italien: résumé d'un cours*, Torí, Institut Universitaire d'Etudes européennes, 1958. Sobre la transcendència de la seva aportació cfr. AA.VV., *Scintillae iuris: studi in memoria di Gino Gorla*, Milà, Giuffrè, 1994, 3 vol.
- (11) L'obra de Cappelletti (1927-2004) és extraordinàriament extensa. Conegut mundialment per les seves investigacions sobre accés a la justícia, va publicar sistemàticament en italià i anglès i va ensenyar en les facultats de Dret de Florència i Stanford. V. Mauro CAPPELLETTI i Bryant GARTH, *Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Right Effective a General Report*, Milà, Giuffrè, 1978. Per a més detalls sobre el seu itinerari científic cfr. Marcel STORME i Federico CARPI, *In honorem Mauro Cappelletti (1927-2004): Tribute to an International Procedural Lawyer*, la Haia, Kluwer Law International, 2005.
- (12) Atesa la seva transcendència, cal aprofundir breument sobre la teoria dels formants. S'entén per formant les diverses normes (legals, jurisprudencials, proposicions doctrinàries, motivacions de sentències i doctrina, entre altres), que coexisteixen en un determinat ordenament jurídic. En la tesi de Sacco, el Jurista tendeix freqüentment a eliminar les complicacions que deriven de la multiplicitat de formants i recorre al principi de la «unitat de l'ordenament jurídic». És a dir, es tendeix a percebre l'ordenament com una voluntat del legislador que crea la norma i una doctrina i una jurisprudència que la interpreta i l'aplica coherentment. En un panorama com aquest, els diversos formants (legal, doctrinal, jurisprudencial) es presenten homogenis en el naixement i l'aplicació, i per tant s'imputa qualsevol eventual contradicció només a l'error de l'interpret. Per a Sacco, aquest procediment lògic no pot ser acceptat pel comparatista, perquè l'activitat com-

parativa revela, i amb freqüència, que els formants d'un sistema divergeixen. La divergència, al seu torn, pot ser més gran o més petita, més o menys important; així, la separació entre el codi i la seva interpretació, màxima en sistemes com el francès i l'italià, resulta modesta en ordenaments d'estricta afecció a l'ius-formalisme. Per tant, existeixen sistemes en què l'oposició entre formants és més evident (*sistema diffuso*) i altres en què es tendeix a una unitat més accentuada (*sistema compatto*). Així mateix, el nombre i importància d'aquests varia d'un ordenament a l'altre; a Anglaterra, per exemple, molts sectors del Dret no es regulen amb lleis, amb la qual cosa aquest formant manca o està poc desenvolupat. L'anàlisi dissociada o independent dels formants (i per tant el rebuig a priori de la teoria de la unitat de l'ordenament) permet que el comparatista estableixi el grau i l'envergadura de l'oposició existent entre les diverses normes d'un sistema i, sobretot, verificar en quina mesura les fonts formals d'un país, el Dret aplicat i el coneixement dels juristes sobre el sistema, es troben en acord. L'aplicació de la teoria dels formants és, per tant, elemental per al comparatista, perquè li permet comprendre detalladament les semblances i les diferències dels sistemes que confronta. Per a un interessant exemple de dissociació de formants consulteu: Rodolfo SACCO, «Elogio a la uniformidad del Derecho, elogio a la diversidad en el Derecho», *Anuario de Derecho Civil*, núm. LXI-2, Madrid, 2008, p. 445-461. Per a més antecedents cfr. Rodolfo SACCO, terme «Formante», a *Dig. disc. priv. (sez. civ.)*, 4a ed., vol. 8, Torí, 1993, p. 3-11; ID., *INTRODUZIONE AL DIRITTO COMPARATO*, 5a ed., Torí, Utet, 1992, p. 44 i s., obra traduïda a diverses llengües: *La comparaison juridique au service de la connaissance du Droit*, París, Economica, 1991; «Legal Formants: A Dynamic Approach to Comparative Law (Installment I of II)», a *Am. J. of Comp. Law*, vol. 39, Núm. 1, Ann Arbor, 1991, p. 1-34; *Einführung in die Rechtsvergleichung*, Baden-Baden, Nomos, 2001, 2a ed. 2011; *Introdução ao direito comparado*, Sao Paulo, *Revista dos Tribunais*, 2001.
- (13) Rodolfo SACCO, *Antropologia giuridica: contributo ad una macrostoria del Diritto*, Bolonya, Il mulino, 2007; ID., *Anthropologie juridique: apport à une macro-histoire du Droit*, París, Dalloz, 2008.

- (14) Francesco Saverio NISIO, «Recensione», a *Quaderni fiorentini*, núm. 38, Milà, 2009, p. 1870-1877.
- (15) Cal entendre per Dret mut una font del Dret positiu, oposada a la font parlada (normes escrites elaborades per l'Estat), composta pel costum, els usos, les declaracions tàcites o pel contingut que l'interpret assigna a expressions vagues i indeterminades com ara «culpa» o «mala fe». Cfr. Rodolfo Sacco, «Il Diritto mutuo», a *Riv. dir. civ.*, núm. 6, Pàdua, 1993, p. 689-702; Id., «Le Droit muet», a *RTD civ.*, núm. 4, París, 1995, p. 783-796; Id., «Mute Law», a *Am. J. of Comp. Law*, vol. 43, núm. 3, Ann Arbor, 1995, p. 455-467; Id., *Le grandi epoche del Diritto*, Torí, L'harmattan, 1996, p. 37 s.
- (16) En un original assaig, Sacco ha descobert en els intersticis de la legislació italiana els signes d'un Dret implícit que permet l'entrada en una finca aliena amb l'objectiu de collir baies i fongs. Cfr. Rodolfo Sacco, «Il sistema delle fonti ed il Diritto di proprietà», a *Riv. trim. dir. e proc. civ.*, Milà, 1970, p. 435-466.
- (17) Es tracta d'una nova malla curricular de la facultat de Dret, aprovada pel Consiglio Universitario Nazionale el novembre del 1993 i publicada a la *Gazzetta Ufficiale* del 23 de juny del 1994.
- (18) Matèria en què Sacco ha contribuït enèrgicament, cfr. Rodolfo Sacco, «Les problèmes de traduction juridique», Milà, Giuffrè, 1986, extret de *Rapports nationaux italiens au 12 Congrès International de Droit Comparé*, Sidney, 1986; Id., «La traduction juridique: un point de vue italien», a *Les Cahiers de Droit*, vol. 28, núm. 4, Quebec, 1987, p. 845-859; Rodolfo Sacco i Luca Castellani (Coord.), *Les multiples langues du Droit européen uniforme*, Torí, L'harmattan, 1999; Rodolfo Sacco, «Traduzione giuridica», a *Dig. disc. priv. (sez. civ.)*, 4a ed., vol. agg., Torí, 2007, p. 724 s.
- (19) Silvia Ferreri (Coord.), *Falsi amici e trap-pole linguistiche: termini contrattuali anglofoni e difficoltà di traduzione*, Torí, Giappichelli, 2010.
- (20) Barbara Pozzo (Coord.), *Ordinary Language and Legal Language*, Milà, Giuffrè, 2005.
- (21) Elena IORIATTI (et al., coord.), *Tradurre il Diritto: nozioni di Diritto e di linguistica giuridica*, Assago, Cedam, 2009.
- (22) Gianmaria AJANI (et al., coord.), *The Multilanguage Complexity of European Law: Methodologies in Comparison: Workshop*, 17 nov. 2006, European University Institute, Florència, European Press Academic, 2007.
- (23) Francesco Remotti, *Temi di antropologia giuridica*, Torí, Giappichelli, 1982.
- (24) Riccardo MOTTA, *L'addomesticamento degli etnodiritti: percorsi dell'antropologia giuridica teorica ed applicata*, Milà, Unicopli, 1994; Id., *Teorie del Diritto primitivo: un'introduzione all'antropologia giuridica*, Milà, Unicopli, 1986.
- (25) Alba NEGRI, *Il giurista dell'area romanista di fronte all'etnologia giuridica*, Milà, Giuffrè, 1983.
- (26) Elisabetta Grande, «L'apporto dell'antropologia alla conoscenza del Diritto (Piccola guida alla ricerca di nuovi itinerari)», a *Riv. crit. dir. priv.*, núm. 14, Nàpols, 1996, p. 467-500; Id., *Transplants, Innovation, and Legal Tradition in the Horn of Africa*, Torí, L'harmattan, 1995.
- (27) SACCO (n. 13).
- (28) Raffaele CATERINA (Coord.), *I fondamenti cognitivi del Diritto: percezioni, rappresentazioni, comportamenti*, Milà, B. Mondadori, 2008.
- (29) <http://www.common-core.org/>
- (30) Aquesta va ser l'experiència italiana. La introducció de la matèria comparada en la facultat de Dret, com una branca obligatòria per als estudiants de primer i segon any, es deu a l'esforç continuat i determinat de Rodolfo Sacco. Quan era a Trieste (1956-1961), en va obtenir l'activació i va dictar personalment el primer curs de Dret Privat Comparat. A Pavia (on va ensenyar durant el període 1961-1971), i on presidia la facultat de Dret, va programar i executar un pla d'estudis de perfil comparatiu: es van organitzar cursos en matèries de Dret angloamericà (Rodolfo De Nova), Dret Constitucional comparat (Nanni Bognetti), Dret dels països socialistes (Gabriele Crespi-Reghizzi), Dret comunitari (Angelo Grisoli) i Dret Privat Comparat (Rodolfo Sacco). En aquells anys la Universitat Catòlica de Milà va introduir la branca de Dret Privat Comparat amb Sacco disponible per a la seva instrucció. Paral·lelament, Gènova, Parma i Florència es van sumar a l'ensenyament de la comparació. Un cop a Torí (1971), Sacco va dictar durant disset anys el curs de Dret Privat Comparat i com a segona matèria Dret dels països socialistes o Dret africà. El 1979, va convèncer l'autoritat universitària de Torí perquè dictés una càtedra sobre sistemes jurídics comparats, una matèria que es va confiar a Antonio Gambaro. El 1984, amb Sacco al capdavant del comitè or-ganitzador, va néixer a Trento una nova facultat de Dret dotada d'un innovador programa. L'estudiant ha de seguir des del primer any un curs de sistemes jurídics; més endavant, ha d'escollir entre matèries com Dret angloamericà, africà o dels països de l'Europa Oriental. Cada matèria s'ensenyava de dues maneres: comparada i municipal i l'estudiant optava per una, per l'altra, o per totes dues. El perfil comparatiu de la nova facultat se segella amb la publicació d'un manifest (redactat per Sacco i subscrit per Francesco Castro, Paolo Cendon, Aldo Frignani, Antonio Gambaro, Michele Graziadei, Marco Guadagni, Attilio Guarneri, Piergiuseppe Monateri, Gianmaria Ajani i Ugo Mattei) de cinc punts conegut amb el nom de les *Tesi di Trento* (1987). Una il·lustració d'aquestes tesis es pot llegir a «Comparazione giuridica» de Rodolfo Sacco, Antonio Gambaro i Pier Giuseppe Monateri a *Dig. disc. priv. (sez. civ.)*, 4a ed., vol. 3, Torí, 1988, p. 48 s. L'experiència de Trento va resultar un èxit; la facultat va ser durant moltes dècades un centre d'atenció mundial per a especialistes de Dret Comparat. Per fer un balanç del que es va dur a terme en aquesta època amb l'objectiu de difondre l'ensenyament del Dret Comparat a Itàlia v. Rodolfo SACCO, «L'Italie en tête (A propos de l'enseignement du Droit Comparé)», a *RIDC*, NÚM. 1, París, 1995, p. 131-133.
- (31) Cal esmentar que per una mena d'acord implícit, derivat del perill de guetitzar la disciplina, els comparatistes italians han optat per privar-se d'una revista de Dret Comparat. Així, i fins fa poc, la ciència comparada es divulgava mitjançant la publicació de les seves obres en revistes d'ampli contingut. Entre aquestes, podem esmentar la *Rivista Critica di Diritto Privato*, dirigida per Stefano Rodotà; la *Rivista di Diritto Civile*, que des del 1982, i sota la iniciativa de Sacco, consta d'una secció destinada a les novetats jurídiques estrangeres (Osservatorio sulle riforme legislative all'estero); i el *Digest*, que en la IV edició comprèn informació de tots els instituts i sistemes. Amb el desenvolupament de la disciplina, el risc d'aïllament ha desaparegut i ha donat lloc a l'aparició de rellevants iniciatives editorials. En primer lloc, l'*Annuario di Diritto Comparato* e di studi legislativi, l'única revista especialitzada en la matèria, publicada a Roma des del 1927 fins al 1976, viu des del 2010 un brillant renaixement gràcies a Felice Casucci,

Rodolfo Sacco i Michele Graziadei, entre altres destacats estudiosos italians. Recentment s'ha creat, com a iniciativa de l'Istituto Subalpino per l'Anàlisi e l'Insegnamento del Diritto delle Attività Transnazionali (ISAIDAT), la ISAIDAT Law Review, una publicació periòdica en línia destinada a estudis comparatius i a la difusió del diàleg entre el Dret i les ciències socials. V. <http://isaidat.di.unito.it/index.php/isaidat>. D'altra banda, en el sector del Dret Públic es difon des de fa dues dècades la *Rivista di Diritto Pubblico Comparato ed Europeo*, sota la direcció de Giuseppe Franco Ferrari, mentre que l'estret vincle jurídic entre l'Amèrica Llatina i el Dret Romà ha estat objecte de valuosos estudis comparats consignats a la revista *Roma e America* (1996) de Sandro Schipani. Sobre l'aportació al diàleg científic que permet la publicació d'una revista de Dret Comparat, Sacco s'ha explicat a Gianmaria Ajani i Michele Graziadei, «Entrevista a Rodolfo Sacco», a *Annuario di Diritto Comparato e di studi legislativi*, Nàpols, 2010, p. 25-38.

- (32) Des del 1970 existeix l'Associazione italiana di Diritto Comparato. El 1996 es va crear, amb seu a Torí, l'Istituto Subalpino per l'Anàlisi e l'Insegnamento del Diritto delle Attività Transnazionali (ISAIDAT). El 2010 va néixer la Società Italiana per la Ricerca nel Diritto Comparato (SIRD), sota la iniciativa de Rodolfo Sacco, Antonio Gambaro, Michele Graziadei, Guido Alpa, Giovanni Conso, Alessandro Pizzorusso i Gustavo Zagrebelsky, entre altres destacats juristes.
- (33) Pensem, entre els hispans, en l'obra pionera d'Adolfo Posada, *Derecho constitucional comparado de los principales estados de Europa y América*, Madrid, Librería de Victoriano Suárez, 1894. En doctrina italiana cfr. Alessandro Paternostro, *Diritto Costituzionale teorico, patrio, e comparato: Lezioni dettate nell'anno scolastico 1878-79*, Nàpols, V. Morano, 1879.
- (34) Així, Edouard Lambert, *L'enseignement du Droit Comparé: sa coopération au rapprochement entre la jurisprudence française et la jurisprudence anglo-américaine*, Lió, A. Rey; París, A. Rousseau, 1919.
- (35) Cfr. Raymond SALEILLES, *Essai d'une théorie générale de l'obligation d'après le projet de code civil allemand*, París, F. Pichon, 1890; Id., *La théorie possessoire du code civil allemand*, París, F. Pichon, 1904.
- (36) Són temes repetits en diversos passatges de les obres de David. Vegeu

René David: *Traité élémentaire de Droit Civil Comparé: introduction a l'étude des droits étrangers et à la méthode comparative*, París, R. Pichon i R. Durand-Auzias, 1950; Id., *Les grands systèmes de Droit contemporains*, París, Dalloz, 1964 (i les onze edicions successives); Id., «Le rôle des juristes dans l'élaboration du Droit selon la conception traditionnelle du système de Droit Romano-germanique», a *Vom Deutschen zum Europäischen Recht*, núm. 8, Tübingen, 1963, p. 359-370.

- (37) Aquest ha estat el principal focus d'atenció de dos congressos internacionals recents organitzats per l'ISAIDAT (Torí, 25-28 d'abril del 2007) i per l'Accademia Nazionale dei Lincei (Roma, 12-13 de març del 2008). V. Rodolfo Sacco (Coord.), *Le nuove ambizioni del sapere del giurista. Antropologia giuridica e traduttologia giuridica* (Roma, 12-13 març 2008). *Atti dei convegni Lincei 253*, Roma, Scienze e Lettere Editore Commerciale, 2009; Id., (Coord.), *Les frontières avancées du savoir du juriste: L'anthropologie juridique et la traductologie juridique, Actes du Colloque ISAIDAT, Turin, 25-28 avril 2007*, Brussel·les, Bruylant, 2011.
- (38) Per a un exemple il·lustre cfr. SACCO, «Elogio...» (n. 12).
- (39) Es tracta del mètode comparatiu del *factual approach*, desenvolupat pel professor Rudolf Schlesinger (1908-1996) com a director d'una sèrie de seminaris sobre la formació de contractes duts a terme a la Universitat de Cornell entre els anys 1957-1968. En aquests seminaris, juristes de diverses nacionalitats van respondre de manera resumida a una sèrie de preguntes precedides d'un cas. Com a resultat, es va obtenir una generalització sobre la base de la identificació de les dades empíriques concretes de cada sistema. Cfr. Rudolf B. Schlesinger (Coord.), *Formation of Contracts: A Study of the Common Core of Legal Systems*, Nova York, Oceana; Londres, Stevens & sons, 1968, 2 vol.
- (40) Terme utilitzat per indicar les normes que existeixen i que s'apliquen, però que el Jurista no formula o que, fins i tot encara que ho volgués, no sabria formular. Es tracta, per tant, de normes no verbalitzades, practicades en un sistema de manera automàtica i inconscient. Els criptotips es presenten regularment en les societats poc propenses a l'abstracció i a les definicions (com les societats sense escriptura representades per alguns pobles indígenes), que executen

amb freqüència les seves normes jurídiques sense intentar ni desitjar elaborar definicions o construccions semàntiques sobre el seu contingut. Amb tot, el fenomen no és privatiu d'aquestes societats. La comparació de fet ha mostrat infinitat de criptotips en àmbits jurídics de més complexitat. Així, en diferents àrees territorials, lleis idèntiques donen lloc a solucions aplicatives diverses i a l'inrevés, solucions aplicatives idèntiques són el resultat de diverses lleis. Tot això s'explica per la presència d'un criptotip; d'una norma no verbalitzada que ha operat entre la norma legislada, coneguda i ensenyada, i la norma efectivament aplicada. Atesa la seva característica implícita, els criptotips són transmesos de generació en generació, amb un eminent caràcter d'obvietat, fet del qual deriva un important corol·lari per al comparatista: la subjecció als criptotips d'un sistema confereix al Jurista una «mentalitat», i aquesta diferència de mentalitats és el principal obstacle per a la comprensió entre estudiosos d'origen territorial divers. Podeu trobar més detalls a Rodolfo Sacco, «Criptotipo», a *Dig. disc. priv. (sez. civ.)*, 4a ed., Torí, 1990, p. 3-5; Id., «Un cryptotype en Droit français: la remise abstraite», en *Etudes offertes a René Rodière*, París, Dalloz, 1981, p. 273 s.; Antonio Gambaro i Rodolfo Sacco, «Sistemi giuridici comparati», a Rodolfo Sacco (Coord.), *Trattato di Diritto Comparato*, Torí, Utet, 2000, p. 7-8. Aquesta última obra, en la versió francesa recent, ha estat acollida amb èxit entre els especialistes transalpins. V. Antonio Gambaro, Rodolfo Sacco i Louis Vogel, *Traité de Droit Comparé - Le Droit de l'Occident et d'ailleurs*, París, L.G.D.J., 2011.

(41) John B. Carroll (Coord.), *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, Cambridge, Mass., Technology Press of Massachusetts Institute of Technology, 1997 [1956].

(42) Sacco, (n. 13); Id., *Le Droit africain: anthropologie et Droit positif*, París, Dalloz, 2009.

(43) Rodolfo Sacco, *Le grandi linee del sistema giuridico somalo*, Milà, Giuffrè, 1985.

(44) Cfr. Antony Allott, «Book review», a *Int. Comp. Law. Q.*, Núm. 35, Londres, 1986, p. 223-225. Antony ALLOTT (1924-2002) va ser un dels màxims exponents dels juristes africanistes en el món. A més, va ser professor i director de la cèlebre School of Oriental and African Studies de Londres.

- (45) Per a una anàlisi general del recorregut i de les eines que ofereix l'antropologia a l'estudi del Dret Comparat cfr. Anne-lise Riles, «Representing In-Between: Law, Anthropology, and the Rhetoric of Interdisciplinarity», a *U. Ill. L. Rev.*, núm. 3, Champaign, Illinois, 1994, p. 597-650; Id., «Comparative Law and Socio-legal Studies», a Reinhardt Zimmerman i Mathias Reimann (Coord.), *The Oxford Handbook of Comparative Law*, Oxford, Oxford University Press, 2006, p. 775-814; GRANDE, «L'apporto» (n. 26). Visió general sobre l'aportació de l'antropologia a la ciència jurídica a Norbert Rouland, *L'anthropologie juridique*, 2a ed., París, PUF, 1995; Laura Nader, *The Life of the Law: Anthropological Projects*, Berkeley, University of California press, 2002; Martha MUNDY (Coord.), *Law and Anthropology* Aldershot, Ashgate, 2002; June Starr i Mark Goodale (Coord.), *Practicing Ethnography in Law: New Dialogues, Enduring Methods*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2002; Sally Falk Moore (Coord.), *Law and Anthropology: A Reader*, Malden, Mass., Blackwell, 2005; Sacco (n. 13); Michael Freeman i David Napier (Coord.), *Law and Anthropology*, Oxford, Oxford University press, 2009; Edwige Rude-Antoine i Geneviève Chrétien-Vernicos (Coord.), *Anthropologies et Droits: état des savoirs et orientations contemporaines*, Dalloz, París, 2009.
- (46) SACCO (n. 1) p. 47.
- (47) Pierangelo Catalano *et al.*, *Pensamiento constitucional de Simon Bolivar*, Bogotá, Universitat externado de Colòmbia, 1983; Id., *Consolato e dittatura: l'esperimento romano della Repubblica del Paraguay*, Roma, Editori riuniti, 1983.
- (48) Gràcies a la seva iniciativa, el 1997 s'ha instituit el Centro di Studi Giuridici Latinoamericani (CSGLA) sobre la base d'un acord pres entre la Università degli Studi di Roma 'Tor Vergata' i el Consiglio Nazionale delle Ricerche (CNR). Les activitats del CSGLA es desenvolupen en dos camps: el científic i el didàctic. En particular, el CSGLA fomenta investigacions sobre el subsistema jurídic llatinoamericà, i es concentra en la formació i codificació, en la integració i unificació del Dret a Europa i a l'Amèrica Llatina (amb una especial atenció al dret dels contractes i a la responsabilitat extracontractual) i en una varietat de temes com ara el deute extern, la protecció del consumidor i la protecció del medi. L'activitat del CSGLA es concentra en la formació científica i dóna assistència a investigadors i becaris i col·labora amb doctorats o amb cursos de formació en les matèries de la seva competència. L'aportació de Schipani al coneixement del sistema jurídic llatinoamericà es constata en un nodrit catàleg d'obres i en la direcció de diversos congressos i revistes especialitzades. Entre aquests cal destacar: Sandro SCHIPANI (Coord.), *Diritto Romano, codificazioni e unità del sistema giuridico latinoamericano*, Milà, Giuffrè, 1981; ID. (Coord.), *Augusto Teixeira de Freitas e il Diritto latino americano, Atti del Congresso internazionale, Roma, 17-19 març 1986*, Pàdua, Cedam, 1988; ID., *Unificazione del Diritto e Diritto dell'integrazione in America Latina alla luce dello ius romanum commune*, Roma, Mucchi, 1997; ID., (Coord.), *Mundus novus: America. Sistema giuridico latinoamericano: congresso internazionale, Roma, 26-29 novembre 2003*, Roma, Tellemedia, 2005; ID., «Codici civili nel sistema latinoamericano», a *Dig. disc. priv. (sez. civ.)*, 4a ed., vol. agg., Torí, 2010, p. 286-319.
- (49) El text, en preparació, serà publicat aviat per l'editorial napolitana Edizioni Scientifiche Italiane.
- (50) SACCO (n. 1) 151 s.
- (51) Rodolfo SACCO, *Il fatto, l'atto, il negozio*, Torí, Utet, 1985.
- (52) Cfr. SACCO, *Introdução...* (n. 12).
- (53) A.S.E.R.J., «La résistance du Droit africain. Actes du colloque de Dakar, 5-9 juillet 1977», a *Revue Sénégalaise de Droit*, núm. 21 (nombre especial), Dakar, 1977.
- (54) El congrés, titulat *La terre et l'homme (The man and the land)*, va tenir lloc a Torí els dies 12, 13 i 14 d'abril del 2011 a partir d'una iniciativa conjunta de l'ISALDAT i de la Societat Italiana per la Ricerca in Diritto Comparato (SIRD). Va tenir com a objectiu l'anàlisi multidisciplinari de la propietat de la terra en la visió de les cultures tradicionals.